

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

JOURNAL OF
FACULTY OF THEOLOGY
ISTANBUL UNIVERSITY

Sayı/Number: 30

Yıl/Year: 2014

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ (İÜİFD)

**İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Adına Sahibi / Owner on Behalf of Faculty
of Theology of Istanbul University**
Prof. Dr. Murteza BEDİR (Dekan/Dean)

Editör / Editor
Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER

**Yazı İşleri Sorumlusu /
Legal Representative**
Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Editör Yardımcıları / Co-Editors
Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail BAĞDATLI
Yrd. Doç. Dr. Mustakim ARICI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER
Prof. Dr. Hidayet AYDAR
Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Doç. Dr. Ramazan YILDIRIM
Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail BAĞDATLI
Yrd. Doç. Dr. Mustakim ARICI

Son Okuma / Redaction

Doç. Dr. Ali ÖZTÜRK
Arş. Gör. Mustafa ÖZAÇAÇ

Kapak ve İç Tasarım / Graphical Design
Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail BAĞDATLI

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdurrahman ACAR (Prof.Dr.), Rahim ACAR (Prof.Dr.), Alparslan AÇIKGENÇ (Prof.Dr.), Muhsin AKBAŞ (Prof.Dr.), Yasin AKTAY (Prof.Dr.), Mehmet AKKUŞ (Prof.Dr.), Halis ALBAYRAK (Prof.Dr.), Recep ALPYAÇIL (Doç.Dr.), Ramazan ALTINTAŞ (Prof.Dr.), Abdüsselam ARI (Doç.Dr.), Ali ARSLAN (Prof.Dr.), Zeki ARSLANTÜRK (Prof.Dr.), Nevzat AŞIK (Prof.Dr.), Muhammed ABAY (Yrd.Doç.Dr.), Mahmut AY (Yrd.Doç.Dr.), İrfan AYCAN (Prof.Dr.), Hidayet AYDAR (Prof. Dr.), İbrahim Hakkı AYDIN (Prof.Dr.), Ömer AYDIN (Prof.Dr.), Yaşar AYDINLI (Prof.Dr.), Osman AYDINLI (Prof.Dr.), Fahmettin BAŞAR (Prof.Dr.), Vahdetin BAŞCI (Prof.Dr.), İrfan BAŞKURT (Doç.Dr.), Kemal BATAK (Doç.Dr.), Abdülaziz BAYINDIR (Prof.Dr.), Mehmet BAYRAKADAR (Prof.Dr.), Bayraktar BAYRAKLI (Prof.Dr.), M.Faruk BAYRAKTAR (Prof. Dr.), Mürteza BEDİR (Prof.Dr.), Ramazan BİÇER (Prof.Dr.), Nahide BOZKURT (Prof.Dr.), Ömer BOZKURT (Yrd.Doç. Dr.), H.İbrahim BULUT (Doç.Dr.), Mehmet BÜYÜKDERE (Prof.Dr.), Yılmaz CAN (Prof.Dr.), Hasan CİRİT (Doç.Dr.), Yaşar ÇALIŞKAN (Prof.Dr.), İlyas ÇELEBİ (Prof.Dr.), Mehmet ÇELİK (Prof.Dr.), Yakup ÇİÇEK (Prof.Dr.), Mehmet DALKILIÇ (Prof.Dr.), Muhsin DEMİRCİ (Prof.Dr.), Kürşat DEMİRCİ (Doç.Dr.), İsmail DEMİREZEN (Doç.Dr.), Abdülkadir DONUK (Prof.Dr.), Recai DOĞAN (Prof.Dr.), İbrahim Kafi DÖNMEZ (Prof.Dr.), Ali DURUSOY (Prof.Dr.), Yaşar DÜZENLİ (Prof.Dr.), Feridun M.EMEÇEN (Prof.Dr.), İzzet ER (Prof.Dr.), Ali ERBAŞ (Prof.Dr.), Hüsamettin ERDEM (Prof.Dr.), Mustafa ERDEM (Prof.Dr.), Ayşe Zişan FURAT (Doç.Dr.), Necmettin GÖKKİR (Doç.Dr.), Bilal GÖKKİR (Doç. Dr.), Musa Kazım GÜLÇÜR (Yrd.Doç.Dr.), Zekeriya GÜLER (Prof.Dr.), Sıtkı GÜLLE (Prof.Dr.), Hacı Mehmet GÜNAY (Prof.Dr.), Osman GÜNER (Prof.Dr.), Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU (Prof.Dr.), Abdurrahman HAÇKALI (Prof.Dr.), Ömer Faruk HARMAN (Prof.Dr.), Hüseyin HANSU (Doç.Dr.), Dursun HAZER (Prof.Dr.), Hayati HÖKELEKLİ (Prof. Dr.), Davut HUT (Dr.), M.Zeki İŞCAN (Doç.Dr.), Abdullah KAHRAMAN (Prof.Dr.), İsmail KARA (Prof.Dr.), Mustafa KARA (Prof.Dr.), N.Ünal KARASLAN (Prof.Dr.), Faruk KARACA (Prof.Dr.), Ahmet KAVAS (Prof.Dr.), Mahmut KAYA (Prof.Dr.), Fahri KAYADİBİ (Prof.Dr.), Ziya KAZICI (Prof.Dr.), Bilal KEMİKLİ (Prof.Dr.), İmaduddin Khalil (Prof. Dr.), A.Saim KILAVUZ (Prof.Dr.), Recep KILIÇ (Prof.Dr.), Sadık KILIÇ (Prof.Dr.), Celal KIRCA (Prof.Dr.), Abdullah KIZILCIK (Doç.Dr.), Ferhat KOCA (Prof.Dr.), Hasan KURT (Prof.Dr.), Saffet KÖSE (Prof.Dr.), Yaşar Abit KOÇAK (Prof. Dr.), Mustafa KÖYLÜ (Prof.Dr.), Zekeriya KURŞUN (Prof.Dr.), İlhan KUTLUER (Prof.Dr.), Bekir KUZUDİŞLİ (Doç. Dr.), Talip KÜÇÜKCAN (Prof.Dr.), Muhittin MACİT (Doç.Dr.), Yurdağul MEHMETOĞLU (Prof.Dr.), Ahmet Yaşar OCAK (Prof.Dr.), Hakan OLGUN (Doç.Dr.), Mesut OKUMUŞ (Prof.Dr.), Reşat ÖNGÖREN (Prof.Dr.), Hakkı ÖNKAL (Prof.Dr.), Abdülkerim ÖZAYDIN (Prof.Dr.), Tahsin ÖZCAN (Prof.Dr.), Abdurrahman ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Metin ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Mehmet ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Mehmet ÖZKARCI (Prof.Dr.), Mevlüt ÖZLER (Prof.Dr.), Hanefi PALABIYIK (Prof.Dr.), Hüseyin PEKER (Prof.Dr.), Selahattin POLAT (Prof.Dr.), Mehmet Saffet SARIKAYA (Prof.Dr.), Hüseyin SARIOĞLU (Prof.Dr.), A.Nedim SERİNSU (Prof.Dr.), Burhanettin TATAR (Prof.Dr.), Mustafa TAHRALI (Prof. Dr.), Mustafa TEKİN (Doç.Dr.), Nihat TEMEL (Prof.Dr.), Mustafa Zeki TERZİ (Prof.Dr.), Nuri TINAZ (Doç.Dr.), Kasım TURHAN (Prof.Dr.), Süleyman TULÜCÜ (Prof.Dr.), Talip TÜRCAN (Prof.Dr.), Osman TÜNER (Prof.Dr.), Mustafa USTA (Prof.Dr.), Mazlum UYAR (Prof.Dr.), Yavuz ÜNAL (Prof.Dr.), İsmail Safa ÜSTÜN (Prof.Dr.), İsmail YAKIT (Prof.Dr.), Ahmet YAMAN (Prof.Dr.), Cafer Sadık YARAN (Prof.Dr.), Metin YAŞA (Doç.Dr.), Davut YAYLALI (Prof.Dr.), Nesimi YAZICI (Prof.Dr.), Hüseyin YAZICI (Prof.Dr.), Adem YERİNDE (Doç.Dr.), Yavuz YILDIRIM (Yrd.Doç.Dr.), Ali YILMAZ (Prof.Dr.), İsmail YİĞİT (Prof.Dr.), A.İhsan YİTİK (Prof.Dr.), Metin YURDAGÜR (Prof.Dr.), Ahmet YÜCEL (Prof.Dr.),

Yönetim Yeri / Administration Place

İskenderpaşa Mahallesi, Horhor Caddesi, Kavalalı Sokak, No:1 A-Blok 34080 Fatih / İstanbul.
Tel: (212) 532 60 20, Faks: (212) 532 62 07, e-posta: ilhdergi@istanbul.edu.tr

İÜİFD yılda iki sayı olarak yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

İÜİFD'de yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayım hakları İÜİFD'ye ait olup, izinsiz olarak kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz veya elektronik ortama taşınmaz.

ERMENİ KİLİSESİ'NİN BİR RİTÜELİ OLARAK SİVİL CENAZE MERASİMLERİ

Canan Seyfeli*

Öz

Makalenin konusu Ermeni Kilisesi'nde siviller için cenaze ritüelidir. Cenaze ritüeli, İstanbul Ermeni Patrikliğinin uygulamasından örneklerle ele alınmıştır. Cenaze ritüelinin etrafında şekillenmiş geniş ve zengin halk uygulamaları araştırmanın dışında yer almaktadır. Ayrıca, Kilise'nin yedisi, kırkı ve senesi gibi ölümlle ilgili diğer ritüel uygulamaları da makalenin boyutuna sığmayacak niteliktedir. Ancak cenaze ritüeli, Ermeni Kilisesi'nin ölüm ve ölüm sonrasına dair temel anlayışını ortaya koymada yeterlidir. Ermeni Kilisesi'nde cenaze ritüeline dair araştırmalar yok denecek kadar azdır. Makalede kaynak sıkıntısı, İstanbul'da yapılan gözlemler ve mülakatlarla önemli oranda giderilmiştir. Hıristiyan cenaze ritüellerini şekillendiren temel öğretiler diriliş ve kurtuluştur. Diriliş herkes içindir, ancak kurtuluş imanla ölenler içindir. İsa Mesih'in yeryüzü kilisesinde uyuyanlar Göksel Kilise'ye sevinçle uğurlanırlar. Bu nedenle Ermeni Kilisesi'nde cenaze ritüeline uğurlama (*huğargavorut'yun*) ismi verilmiştir. Ermeni Kilise ayin kitaplarında (*maštots*) yer verilen defin ritüeli üç safhadan oluşur. Bu safhalar sırasıyla ev düzeni (*tan kargn*), kilise düzeni (*karg yegeğetsioy*) ve mezarlık düzeni (*gerezmani kargn*) şeklinde isimlendirilir. Bir de mezarlık dönüşü teselli ayini vardır. İstanbul'da ev töreni mezarlık dönüşü teselli ayininde icra edilen bir törene dönüşmüştür. Bunun yerine cenaze evden veya morgtan alınırken papaz duayla cenaze alayına liderlik etmektedir. Konu, sırasıyla Ermeni Kilisesi'nde ölüm algısı, cenaze töreniyle ilgili terimler, cenaze ritüelinin tarihçesi, sivil cenaze ritüeli ve cenaze töreninin anlamı üzerinde durularak ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Hıristiyanlık, Ermeni Kilisesi, Defin Ritüeli, Sivil Cenaze Töreni, İstanbul Ermenileri.

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı, cseyfeli@yahoo.com

Abstract

The Funeral Rite for the Laymen in the Armenian Church

The subject of this article is related to the funeral rite for the laymen in the Armenian Church. The subject is discussed with practic examples in İstanbul Armenian Patriarchate. The rich folk practices formed around the funeral rite are not included. And, other ritual practices relating to after death in the Church such as requiem service at the gravesite is too large to be discussed in such an article. However, there is enough knowledge about the funeral rite to understand the approach of the Armenian Church about death and after death. There is almost no research on the funeral rite of the Armenian Church. Actually, the shortage of resources is a serious problem for the field. So that I realised many observations and interviews in İstanbul. The basic beliefs shaping the funeral rite of the Armenian Church are the doctrines of the resurrection and the salvation in Christian theology. The resurrection is for everyone, but the salvation is for those who died faithfully. The sleepers in the church of Jesus Christ on the earth are farewelled to the Heavenly Church happily. Therefore, in the Armenian Church, the funeral rite is called the farewell (Hughargavorutyun). The funeral rite in the Armenian Church ritual books (Mashtots) is carried in three stages, called the home order (*tan kargn*), the church order (*karg yegeghetsioy*) and the cemetery order (*gerezmani kargn*) in order. There is a consoling ritual after returning from the cemetery. Today in İstanbul, the home ceremony transformed into a short prayer. And the home order is performed as the consoling ritual. The subject is discussed with emphasis on the death perception of Armenians, the terms related to the funeral rite, the short history of funeral ceremony, civil funeral ceremony and the meaning of funeral ceremony, respectively.

Keywords: Christianity, Armenian Church, Burial Ritual, Civil Funeral Ceremony, İstanbul Armenians.

Giriş

Cenaze töreni insan hayatının üç temel evresinden birisi ile doğrudan alakalıdır. Bu evreler doğum, evlilik ve ölümdür. Geçiş mensekleri de denen bu evreler insan hayatında büyük ve etkileyici değişime işaret etmektedir. İnsan bu değişimi yöreden yöreye, kültürden kültüre, zamandan zamana değişen farklı ve törensel etkinliklerle yaşamaktadır.

- Bu çalışmada bugün Ermenistan'da konuşulan dil dikkate alınarak Doğu Ermenice transkripsiyonuna uyulmuştur.

Geçiş menseklerinden ilk ikisi daha çok sevinç getiren değişimler olmasına karşın üçüncüsü, yani ölüm daha çok üzüntü getirmektedir. Bu üzüntü nesnel algıların içerisinde yer alan bir varlığın yok oluşuyla meydana gelir ve hayatı devam edenlerce yeni bir düzenleme ve alışkanlığı gerektiren bir durum ortaya çıkarır. Geçiş, farkındalığı engelleyici boyutta, hayatın normal akışındakinden daha faal bir topluluğun katıldığı bir törenle gerçekleşir. Törenselle uygulamalarda farkındalık, yani yeni durumun yaşanılabilirliği bütünüyle kaybolmuş değildir. Geçiş yaşayan her birey kendisi ve geçişin canlı veya cansız birincil bireylerinin önceki hayatındaki bıraktığı kalıcı ve bütüncü ilişkilerine bağlı olarak geçiş anındaki farkındalığı rol ya da rollerle yaşar. Toplum içerisindeki diğer bireylerle geliştirilmiş ilişkiler, onlara karşı geliştirdiği roller, farkındalıkta gelgitlerin yaşanmasına olanak sağlayarak geçiş anının zorluklarını katlanılabilir seviyeye indirir.

Geçiş yaşayanların değişime karşı farkındalığı gitgide silikleşerek yeni bir alışkanlığa dönüşür. Yaşayan, farkındalığın kaybolması veya canlı kalması gibi iki uçlu bir rolü de üstlenerek yaşar geçiş. Ancak geçiş öncesi bütünüyle kaybolmaz, bitmez, bireyin bütünlüğü içerisindeki yerini korumaya devam eder, sadece yeni bir biçim alır. Hatırlatıcı etkenler bireyin geçişini yeniden yaşamasına sebep olur.

Geçiş meydana getirdiği değişim ve farklılıklar bazen bireyin sonraki bütün yaşamında zorluklarıyla beraber devam eder. Bazen katlanılabilir olaktan uzaktır ve normal insan algısının dışına çıkmasını sağlayacak boyuttadır. Geçiş menseklerinin törenselle yönü tam da burada rolünü gerçekleştirmektedir. Bu normal yaşamın dışına taşabilecek boyut toplumsal istemin haricindedir ve geçiş ritüeli hedeflenen de bu boyuta ulaşmadan katlanılabilir seviyede kalmasına olanak sağlamaktır.

İnsan hayatındaki derin değişimler ve bunlarla ilgili geçiş ritüeli böyle bir düzlemde şekil alırken geleneksel yaşama göre de biçimlenir. Geleneksel toplumlarda yapılacak her şey bellidir ve belli bir düzen ve düzenek içerisinde gerçekleşir. Toplumsal yaşamda geçiş ritüeli toplumun yapısına göre biçimle-

nirken aynı zamanda toplumu da biçimlendirmeye katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla geçiş törenleri insanlar kadar çeşitliliğe sahiptir. Toplumsal bir uygulama olduğundan toplumun genel yapısına göre bir özü, biçimi vardır. Bu biçimi etkileyen kültürel, toplumsal faktörler de çeşitlidir. Din ve inançlar bu faktörler arasında başat bir role ve etkiye sahiptir. Geçiş doğuran olay, geçiş menseği, geçiş ritüeli ve töreni kültürel ve toplumsal faktörlerle, özellikle din ve inançlarla şekillenir, anlam kazanır.

Ermeniler, Hıristiyanlık öncesinde putperest inanç ve uygulamalarının etken olduğu bir toplumsal yapıya sahiptiler. Hıristiyanlığı kabulleriyle ciddi bir değişim yaşamışlar ve geçiş menseklerine dair algı, anlayış, inanç, uygulama ve törenleri de buna göre biçimlenmiştir. Bu yüzden Ermenilerin geçiş törenleri, bu arada ölüm ritüeli Hıristiyan inanç, ilke ve uygulamalarıyla doğrudan alakalıdır.

Ölüm, insan hayatının yaşam sürecini ve ölümlerle birlikte başlayan insanın nesnel algısının dışında kalan süreci ilgilendirir. Geçiş menseklerinden ölüm ve onun etrafında şekillenen inanç ve uygulamalar ölümün iki taraflı etkinliği ile paralel gelişerek insan hayatının önemli ve etkili bir safhasını oluşturmaktadır. Bu iki taraflı etkinlik ölen ve geride kalanlarla ilgilidir, ama yaşayanın hayatındaki etkisi gözlemlenebilir, dolayısıyla nesnel olarak daha algılanabilir durumda bulunmaktadır. Buna karşın ölenin ölüm tecrübesinin neliği ve nasıllığı, ölen üzerindeki etkisi yaşayanların önkabulleri ve inançları ile ilgilidir. Dolayısıyla ölüm yaşayanın tecrübesinde etkinliğini sürdürürken yaşayanlar için gözlemlenebilir, inananlar için gerçektir.

Ölüm ve ölüm sonrasında dair tecrübe biriciktir. Bu nedenle yaşayanların ölüme dair algıları inanç ve kabullere dayanmaktadır. İnanç ve kabullerin (red de bir kabuldür) oluşumu bireyin doğduğu, yaşadığı çevre ve topluma, bunların geçmişine doğrudan bağlıdır. Bireyin ölüm ve sonrasında ilişkin inanç ve kabulleri de bu süreçte şekillenir. Çok çeşitliliğin bulunduğu bu şekillenmede önemli etkenler bireyin insan, evren, varlık, ölüm ve ölüm sonrasında dair algılarıdır. Bu algılar birbirleriyle alakalı, bağıntılı ve birbirlerine paralel olarak

biçimlenir. İnsanın henüz tecrübe etmediği sona (ölüm, kıyamet ve ahiret) dair algısı başlangıç (evrenin ve insanın yaratılışı/başlangıcı) algısına paralel olarak biçimlenir.

Hıristiyan inançlarına göre insan topraktan gelen beden ve Tanrı'dan gelen ruh ile kutsal olarak yaratılmıştır. Kutsallığı kaybetmesiyle dünya yaşam alanına düşmüştür. Buradan kurtuluşu İsa Mesih ve Kilisesi ile mümkündür. Kurtuluş, yani ölüm sonrasında diriliş ve yargı ile başlangıçtaki kutsallığa dönüşecek ve böylece Tanrının Krallığında yaşam başlayacaktır. Bu temel hususlar, Ermeni Kilisesi'nde uğurlama törenini genel çerçevesiyle belirlemiştir. Ancak, tören ve etrafında şekillenen inanç ve uygulamalar tarihsel süreç içerisinde sürekli biçimlenmiştir. Bu biçimlenme ilk olarak Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulleriyle bazı eski inanç ve uygulamaların görünüm ve/veya anlamıyla sürmesinde kendisini göstermiştir. Durağan olmayan değişim ve biçimlenme Hıristiyan yaratılış, ölüm ve ahiret fikri temelinde bölge ve zamana göre ayrıntılarda farklılıklarla tarih boyunca devam etmiştir. Bölgelere göre farklı inanç ve uygulamaların örneğini 1914 öncesi Ermeni köy hayatında görmek mümkündür.¹ İnanç ve uygulamalar bu özelliğiyle belirlendiği, yazıya aktarıldığı yerde bir anlık resmetme anlamı taşımaktadır ve sosyal bilimlerin en belirsiz alanında yer almaktadır. Bu nedenle değişim ve biçimlenme sürecini takip neredeyse imkansız hale gelmektedir. Bunu İstanbul Ermeni Patrikliği piskoposlarından Karekin Bekjian, Hıristiyanlığa geçiş sürecindeki biçimlenmeyle ilgili olarak gelişim safhalarını bilmenin imkansız olduğunu belirttiğinde ifade eder.²

Makalenin konusu Ermeni Kilisesi'nde sivil cenaze ritüelidir. Ruhbanlar için uygulanan cenaze ritüeli sivillere uygulananlarla önemli farklılıklar içermektedir. En belirgin farklılık ruhbanlık hiyerarşisindekilere göre farklı içerik

¹ Bkz. Mary Kilbourne Matossian-Susie Hoogasian Villa, *Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, Çev.: Altuğ Yılmaz, İstanbul: Aras Yay., 2006, ss. 231-237; Ayrıca bkz. Krikor Hagop Basmacıyan, *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, Çev.: Altuğ Yılmaz, İstanbul: Aras Yay., 2005, ss. 211-214.

² *Batsatru'ivnner Tağman Tzesi masin (Erlauterungen zum Begrabnisritus-Cenaze Töreni Hakkında Açıklamalar)*, Haz.: Başepiskopos Karekin Bekdjian, Köln, 2008, s. 58.

ve uygulamaların yer almasıdır. Ayrıca çeşitli uzun ritüeller uygulanması söz konusudur. Bu nedenle ruhban cenaze ritüelleri makalenin sınırları dışında tutulmuştur.

Ermeni Kilisesi'nde sivil cenaze ritüeli, ölü bedenini kilise ayiniyle toprağa gömülerek ruhun uğurlanması törenidir. Hıristiyanlıkta ölünün gömülerek uğurlanması kilisenin görevidir. Kilisenin görevleri arasında belirli bir ölünün ardından yapılan başka uygulamalar da vardır. Yedisi, kırkı ve senesi adı altında icra edilen başlıca uygulamalar bu makalenin sınırları dışındadır.

Hıristiyanlıkta ölüm ve ahiret fikri cenaze ritüellerini şekillendiren temel hususlardır. Ermeni Kilisesi de bu hususlara ilişkin temel inançlara bağlıdır ve uygulamalarını da bunlara göre biçimlendirmiştir. Ancak kilisenin temel inançlarla uygulamalarını sarmalayan daha geniş ve çeşitli halk inanç ve uygulamaları söz konusudur. Dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmış Ermeni halklarının kültürel alanda değerlendirilebilecek bu inanç ve uygulamalarının çeşitliliğini bütün olarak ortaya koymak bir makalenin sınırlarını hayli aşacak boyuttadır. Bu nedenle halk inanç ve uygulamaları konunun dışında tutulmuştur. Ermeni Kilise cenaze ritüeli de dahil olmak üzere tüm bu inanç ve uygulamaların tarihsel süreç içerisindeki evrilmesini takip ayrı bir güçlük taşımaktadır. Bu nedenle kaynakların elverdiği ölçüde sivil cenaze ritüelinin tarihsel süreci ancak genel hatlarıyla ortaya konabilmektedir. Makale, hem tarihsel hem de coğrafi anlamda sınırlandırılırken örnekler İstanbul Ermeni Patrikliği'nin bugünkü uygulamalarından ya gözlem ya da din görevlileriyle yapılan görüşmeler yoluyla elde edilmiştir.

Makalenin amacı Ermeni Kilisesi'nin ölüme bakışını sivil cenaze ritüeli örneğinde ortaya koymaktır. Ölüm ritüeli, kişinin hem dünya hayatına hem ölüm sonrasına ilişkin inançlarına açıklık kazandırabilecek boyuttadır. Bu yönüyle makalenin diğer amaçlarından birisi cenaze ritüelinin anlamına ilişkin giriş mahiyetinde bir ön bilgi oluşturmaktır. Ancak cenaze ritüeli, Ermeni Kilisesi'nin ölüm ve ölüm sonrasına dair temel anlayışını ortaya koymada yeterli-

Hıristiyan cenaze ritüeli genel teolojiye paralel olarak biçimlenmiştir. Cenaze ritüeli, temelde hayatın gereği olarak karşılaşılan ölümün ölüye karşı bir davranış biçimini zorlamasından kaynaklanır. Bu zorunluluk, Hıristiyanlık öncesindeki uygulama ve/veya anlamları yeniden biçimlendirirken etkin olan temel inançlar diriliş ve kurtuluş doktrinleri olmuştur. Diriliş ve kurtuluş inancı temelde ölüme uyku, mezara dinlenme yeri, cenaze ritüeline uğurlama anlamında yaklaşıma yol açmıştır. Dolayısıyla Ermeniler, Hıristiyanlaşırken üzüntü içerikli bir uygulamadan sevinç anlamlı bir ritüele geçiş yapmışlardır. Cenaze ritüeli, ölümsüz olan ruhu yeryüzündeki kiliseden Göksel Kilise'ye uğurlama ve topraktan gelen bedeni yine kutsallıkla toprağa gömme yoluyla Mezmurlar ve ilahilerin okunduğu Mesih'in Göksel Kilisesi'yle birleşme sevincine dönüşmüştür.

Hıristiyan cenaze ritüelinin içeriğini ve anlamını belirleyici hususlar, ölümlerin ardından yapılanlarla ilgilidir. Bu şekillenmenin üzerinden yürüdüğü temel fikir ve uygulamalar hakkında farklı düşünceler vardır. Bu düşünceleri arındırıcı ateş fikri, aziz ve şehitlerin mezarlarında uygulanan evharistiya ve üçüncü olarak ölümlerin ardından okunan dualar şeklinde ayırmak mümkündür. Ancak bu fikir ve uygulamalar bütün Hıristiyanları kapsayıcı boyuta ulaşmamıştır.

Arındırıcı ateş fikri, daha çok Katolik Kilisesi'nde etkisini göstermiştir. Arındırıcı ateş fikrini VI. Yüzyılda Papa I. Grigorius (590-604) açık olarak deklare etmiş ve bu fikir 1439 Floransa Konsili'nde kanunlaştırılmıştır. Ermeni Kilisesi ise bu görüşü, Araf fikrinde olduğu gibi bugüne kadar kabul etmemiştir. Dolayısıyla ana kiliseden ayrıldığı süreçteki geleneksel kabulünü sürdürmüştür. Bu kabul, ölünün ardından yapılan fiillerin veya arındırıcı ateşte çekilen işkencelerin kurtuluşu etkilemeyeceği, ancak Tanrı'nın şefaati ile mümkün olduğu şeklindedir.

Şehit ve aziz mezarlarında uygulanan evharistiya, onlara gösterilen saygıyla gelişmiştir. Bu saygı din adamlarına gösterilen saygıyı, dolayısıyla

Areopagite olduğu ileri sürülmektedir. Ancak ona atfedilen eserin V-VI. Yüzyılda oluştuğu genel kabul görmektedir. Bu durum din adamı cenaze ritüellerinin VII. Yüzyıl öncesinde oluştuğunu, ancak ilk asırlara da tarihlendirilemeyeceğini göstermektedir. Siviller için cenaze ritüeli ise IX. Yüzyılda oluşumunu gerçekleştirmişti.

Ölünün ardından yapılan dualar ise III. Yüzyıl başlarında zikredilmeye başlamıştır. Ancak ölüye fayda edip etmediği konusunda Kilise Babaları temelde iki farklı gruba ayrılmışlardır. Kurtuluş konusunda kati bir fikre sahip olunamaması şefaata dilekli duaları beraberinde getirmiştir. Ermeni Kilisesi'nde ise IV-V. Yüzyıllarda özellikle putperestlik adetlerinden uzaklaşma çabasıyla yaşayanların ölüme ve ölüye karşı tavırlarının sevinç anlamı olması gereği üzerinde durulmuştur. Bu nedenle ölçülü yas doğrultusunda kararlar alınmış, vaazlar verilmiştir. Ermeni Kilisesi'nde Cenaze ritüeline uğurlama töreni (*huğargavorut'yun*) denmesinin nedeni de sevinç anlamını haiz olmasıdır. Ayrıca ritüeldeki dualar şefaata dilekleri merkezlidir. Böylece Kilise, cenazeyi kendi görevi olarak kabul etmiş ve ritüel uygulamıştır. Siviller için cenaze ritüeli X. Yüzyıla kadar temel biçimlendirmesini sürdürmüştür. Ortaçağ sonrasında teolojik açıklığını kazanmıştır. Ermeni Kilisesi'nde Modern dönemde yaygınlaşan ayin kitaplarında (*maştots*) yer alan cenaze ritüeli; evde, kilisede ve mezarlıkta üç aşamalı olarak uygulanır. Bir de mezarlık dönüşü teselli ayini vardır. İstanbul'da daha önce evde uygulanan ev töreni mezarlık dönüşü teselli ayininde icra edilen bir ritüele dönüşmüştür. Bunun yerine cenaze evden veya morgtan alınırken papaz duayla cenaze alayına liderlik etmektedir.

Makalede, önce Ermeni Kilisesi'nde ölüme yüklenen anlam üzerinde durulmuştur. Ardından ölüm ve ölüyle ilişkili ritüellerin terim ve kavramları ele alınarak konunun sınırları açık hale getirilmiştir. Cenaze ritüelinin tarihçesi Hıristiyanlıktaki temel gelişmeler doğrultusunda işlenmiştir. Sonra Ermeni Kilisesi'nde siviller için uygulanan cenaze ritüeli genel hatlarıyla ortaya konmuştur. Son olarak sivil cenaze ritüelinin genel anlamı üzerinde durulmuştur.

Sonuç olarak cenaze ritüeli kilisenin bir vazifesi olarak görülmektedir. Bu nedenle genel ayin usulüne uygun evde, kilisede ve mezarlıkta düzenlenen ayinler ile mezarlık dönüşü teselli ayini uygulanmaktadır. Cenazenin temel anlamı imanla ölmüş birinin ruhunu sevinçle Göksel Kilise'ye uğurlama, oraya kabulü için Tanrı'dan şefaahat dileklerinde bulunmadır.

I-Ermeni Kilisesi'nde Ölüm Algısı

Ermeni Kilisesi'nde cenaze töreni şekillenirken temel etken Hıristiyanlığın insan hayatına bakışı, onu algılayış ve anlamlandırış biçimi olmuştur. Hıristiyanlık eski Ermeni yaşamını yeniden biçimlendirmiştir. İlerleyen süreçte ritüellerin sınırları ve düzeni sabitlenerek ritüel kılavuzları oluşmuştur.

Cenaze töreninde Hıristiyan inanç ve ilkelerinin etkisi biçimlendirici düzeydedir. İnsan, yaşam ve tanrı-insan ilişkisine dair Hıristiyanlık algısı, zamanı çizgisel, yani başlangıcı ve sonu birleştiren bir süreç olarak kabul eder. İnsanı topraktan ve üflediği ruhundan iyi olarak yaratan Tanrı, yasak meyveyi yiyip kutsiyetini kaybederek aslı günahı ve ölümlülüğü elde eden insana, özelliklerine göre bir kurtuluş planı hazırlayarak bir krallık, ölüm sonrası yaşam da lütetmiştir. Tanrı'nın kurtuluş planında İsa Mesih tanrısal özellikleriyle planın gerçekleştirilebilir olmasını sağlarken insani özellikleriyle örnek alınabilirliğini ortaya koymuştur. İsa Mesih'in ölümden dirilişi inancı en belirleyici unsurdur. Göğe yükselmesinden sonra etkinliğini sürdüren Kilisesi, yani yaşayan İsa Mesih kurtuluş imkanını insanlara sunmuştur, sunmaktadır. İnsanlık vaftiz, güçlendirme, tövbe, evharistiya, evlilik, ruhbanlık ve hasta yağı sakramentleri başta olmak üzere yaptıklarıyla ve imanlı bir ölümle bireysel kurtuluşu gerçekleştirebilir. Bütün insanların ölümü sonrasında yeniden dirilişle Tanrı Krallığı'nı yaşama, İsa Mesih'te bir olma nihai olarak gerçekleşecektir ki bu ebedi mutluluk ya da ebedi cehennem anlamına gelir.

Hıristiyanlığın bu çizgisel zaman algısında ölüm bir merhaledir. Başlangıçta insan ölümsüzdü ve bunu kaybederek düştü. Düştüğü yer bu dünya-

daki kusurlu yaşamı ve bunun sonucunda ölümlülüğü de. Bunun için Hıristiyanlıkta ölümün anlamı yok oluş değil, günahlı ve ölümlü yaşamdan sonsuzluğa geçiştir, diriliştir.

Bu geçici, deneyim safhası olan dünya hayatından ebedi hayata geçiş dünya ölümüyle hem bedenen hem ruhen gerçekleşmektedir. Bu bir varsayımdır. Ancak insan hayatının gözlemlenebilir yönü, yani hayat nefesini sona erdiren ölüm, gerçekleşebilirliğiyle yaşayan insanların hayatını şekillendiren inançlar ile kuşatmıştır. Hıristiyanlıkta bedenin öldüğüne, yeniden dirileceğine, herkes için Tanrı'nın yargısına, Mesih'e iman edenin ve iyinin sonsuz yaşama doğrudan gideceğine, günahkarın ve kötünün ebedi cezaya uğrayacağına inanılır. Mesih'e iman eden ölmüşler için, onların kurtuluşu hakkında kesin bilgiye sahip olunmaması nedeniyle dua, şefaate dileme (*bareh'os*) anlamına gelir. Şefaate Tanrı'nındır ve Tanrı'nın her şeye gücünün yettiğine iman bir Ermeni Hıristiyan'ın şefaate bağışlanma dileklerinde bulunmasına yol açar. Bu nedenle ölenin ardından yapılanların ahiretle ilişkisi bu temel üzerine kurulur. Zira kurtuluş ve bağışlanma ancak Tanrı'dandır. Ölümle birlikte kişi kendisini kurtaracak bir amel ve değere sahip olamaz, ancak kilisenin şefaate dilekleriyle ve Tanrı'nın bağışlamasıyla mümkündür. Bu imkan Mesih'te ölen imanlılar için geçerlidir, iman edip kilisenin bir uzvu haline gelmeyenler içinse yargı ve ebedi cehennem söz konusudur.³

Cenaze ritüeli bugünkü kurumsal yapısını bir süreç içerisinde kazanmıştır. Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi inançları Hıristiyanlaşma sürecinde yeniden biçimlenmiş ve bu arada ölüme dair Hıristiyan inanç ve ritüelleri de kendi içinde kurumsallaştırmıştır. Başka bir ifadeyle bugünkü Ermeni cenaze töreni zaman içerisinde şekillenmiştir. Bu törenin zamana ve bölgeye göre değişiklikler barındıran halk inançları ve uygulamalarının tarihsel dönüşümünü takip etmek neredeyse imkansızdır. Ancak kurumsal özelliğe sahip Kilise inanç ve uygulamalarını belirlemek daha kolaydır. Çünkü temel inançlara göre şekil alıp sınırları belirginleşerek genel bir ayin usulü yerleşmiştir. Dolayısıyla cenaze

³ Batsatru'ivner T'ağman Tzezi masin, ss. 71-73.

töreninin iki uygulama alanı olduğu söylenebilir. Birincisi, Kilise'nin kurumsal olarak sınırlarını belirleyerek uyguladığı alandır. İkincisi ise, Kilise'nin dokunmayıp halkın kültürel farklılıklarıyla uygulamasına müsaade ettiği alandır. Ancak, Kilise'nin uygun görmediği halk inanç ve uygulamaları da vardır.

II-Cenaze Töreniyle İlgili Terim ve Kavramlar

Ermeni Kilisesi'nde ölümle ilgili uygulamaları ölüme hazırlanma ve ölüleri anma şeklinde iki temel boyuta ayırmak mümkündür. Birincisi daha çok yaşayanlarla ilgilidir. İkincisi ise temelde ölmüşlerle ilgili olup daha çok yaşayanlar üzerinde etki bırakmayı amaçlayan uygulamalardır. Ölüleri anmayı da iki grupta, yeni istirahatata çekilmiş olanların ve tüm ölmüşlerin anılması şeklinde değerlendirmek mümkündür. Cenaze töreni yeni istirahatata çekilmiş olanlarla ilgilidir.

Ölmüşler adına icra edilen tüm ayinlere ruh (*hogi*) ve istirahat (*hangist*)⁴ kelimelerinden oluşan ruhun dinlenmesi anlamında *hogehangist* denir. Bu kelime için sözlükte 'can için ayin-i ruhani icra etmek' açıklaması yapılmıştır.⁵

Ölmüş birinin ardından 'Allah canına merhamet eylesin' (*Astutz voğormi hogun*), geride kalanlara ise sabır dilekleri anlamında 'Kutsal Ruh teselli eylesin' (*Hogin Surb mh'it'are*) denir.⁶

Yeni istirahatata çekilmiş sivillerin ardından yapılan uygulamalar cenaze töreni, yedisi, kırkı ve senesidir.

⁴ Petros Zek'i Karapetean, *Ermenice'den Türkçe'ye Mükemmel Lügat (Metz Bar'aran Hayerene Osmaneren)*, Ter-Nersesean, K. Polis, 1907, s. 478; Bu kelime, Grabar Ermenicede *hangstots* şeklinde olmakla beraber mezarlık (*gerezman*) ve mezarevi (*gerezmanatun*) anlamında *hangstaran* terimi de kullanılmaktadır. (Bkz. Karapet R'uben Serobi Gazaryan, *Grabari Bar'aran*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2004, s. 708.)

⁵ Karapetean, age, ss. 508-509. Grabar Ermenicedeki kullanım için bkz. (Gazaryan, age, s. 753.)

⁶ Karapetean, age, ss. 508-509. Eskiden Anadolu Ermeni köy hayatında ölmüş akrabalarından bahsederken *Astutz lusavore hogin* (Tanrı ruhunu nurlandırın) veya *voğormats hogin* (uğurlu ruh, rahmetli) diye anarlardı. (Bkz. Matossian-Villa, a.g.e., s. 235.)

Ermeni Kilisesi'nde cenaze törenine uğurlama töreni (*yuğarkavorut'yun=huğargavorut'ivn*)⁷ denir. Cenaze töreninde icra edilen ayin düzenine ritüel kitapları *maštots*larda yer verilmektedir. Eski ayin kitaplarında 'uyuyanlar için defin yoluyla İsa'ya yolculuk kılavuzu' (*kanon zamenayn nncetseals t'ağmamb i K'ristos yuğarkelu*) dendiği olmuştur.⁸ Bunun yanında defin ritüeli (*t'ağman tzes*) veya defin kılavuzu (*kanon t'ağman*)⁹ da denir. Defin ritüeli ölü evinde, kilisede ve mezarlıkta uygulanan üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla ev düzeni (*tan kargn*), kilise düzeni (*karg yegeğetsioy*) ve mezarlık düzeni (*gerezmani kargn*) şeklinde isimlendirilir.¹⁰

Ermeni Kilisesi'nde mezarlıktaki defin ritüelinden sonra kilise avlusunda veya başka bir yerdeki toplanma evinde teselli ayini gerçekleştirilir. Bu ayin cenaze törenine ait olduğu için Ermeni ritüel kılavuzunda da yer verilir.¹¹ Bu ayinin temel amacı geride kalanları tesellidir. İstanbul'da bu ayin daha çok ev düzeninin mezardan dönüşte uygulanması biçimindedir. Bu nedenle İstanbul'da basılan ve Patrik Şnorhk' Galustyan'ın düzenlediği *maštots*da ev düzenine üçüncü sırada yer verilmiştir.¹²

Defin ritüel kitaplarında yedisi, kırkı ve senesi birlikte zikredilir ve üçünde de aynı ritüel uygulanır. Bu nedenle ayin kitaplarında çoğunlukla 'yedi günün, kırkının ve senesinin kılavuzu' (*kanon yot'norek'i, k'ar'asunk'i yev taremuti*) şeklinde isimlendirilir.¹³ Aslında 'yedi günün' denmesi bu uygulamanın yedi gün sürmesiyle ilişkilidir. Ancak İstanbul'da sivillere artık yedi gün değil bir sefer uygulanmaktadır.¹⁴ Bu ayin, daha çok halk dilinde pazara giriş (*kira-*

⁷ *Yuğark*: gönderme, uğurlama, *yuğarkavor* uğurlamaya katılan, *yuğarkavorut'ivn* ise cenazeye eşlik etme, cenaze alayına katılma anlamındadır. Bkz. Çazaryan, age, s. 923 ; Karapetean, age, s. 607..

⁸ *Batsatru'ivner T'ağman Tzesi masin*, ss. 7, 58.

⁹ *Maštots Yorum Avandın Srbazan Araroğut'ivnk' Azgis 1st Sahmanadrut'ean Surb Yekeğetsioys Hayots (The Rituals of the Armenian Apostolic Church)*, English text, Mesrop Tashjian etc, The Armenian Prelacy New York, 1992, s. 120.

¹⁰ *Maštots vor kı parunake miayn S. Mkrtut'ean S. Psaki yev T'ağman*, İstanbul, 1985, ss. 132, 147, 167.

¹¹ *Batsatru'ivner T'ağman Tzesi masin*, ss. 18, 67.

¹² *Maštots*, 1985, ss. 168-173. Papaz Yeğya Kervancıyan, İstanbul'da eskiden birinci sırada yer alan ev düzeninin günümüzde daha çok üçüncü sırada uygulandığını söylemiştir. Ayrıca, naaşın evden kısa bir dua ile çıkarıldığını da belirtmiştir. (20.04.2013 tarihli görüşmenin ses kaydı.)

¹³ *Maštots*, 1985, s. 175.

¹⁴ Papaz Yeğya Kervancıyan ile 20.04.2013 tarihli görüşmenin ses kaydı.

mudk')¹⁵ şeklinde isimlendirilir. Bu nedenle cenaze sahipleri teselli ayininden sonra cemaati saatini ve yerini duyurarak *pazara giriş* törenine davet eder.¹⁶ Oysa pazara giriş ayini, cumartesinin son saatlerinde diriliş gününe geçiş anlamında akşam ayininde (gün batmadan önce) icra edilen başka bir ayindir. Dolayısıyla İstanbul'da yedisi, pazara giriş ayininin icra edildiği vakitte veya öncesinde çoğunlukla kilise avlusundaki toplanma odasında uygulanan *hohangist* törenine dönüşmüştür. Diriliş günü olan pazara geçmeden önce uygulanmasının sebebi, üzüntü anlamlı bir uygulama olmasıdır. Zira diriliş sevinç anlamlıdır.¹⁷ Dolayısıyla hafta içinde ölen birisi Cumartesi günü öğleden sonra pazara giriş ayini sırasına kadarki herhangi bir vakitte anılarak *hohangisti* icra edilir. Ayinde ismi zikredilerek onun için dua edilir.

Ermeni Kilisesi'nde ölülerin anıldığı başka uygulamalar da vardır. Aslında şehit ve azizleri anma günleri de bunlar arasında yer alır. Ancak genel olarak tüm ölülerin anıldığı günler vardır. Bu ayin günlerine kilise takviminde ölüleri anma (*yişatak mer'elots*) günü ismiyle yer verilir.¹⁸ Pazar günleri yapılan bazı büyük yortular- Diriliş Yortusu (*S. Zatik*), Rab İsa Mesih'in Suret Değiştirmesi ve İzzet Yortusu: Vardavar' (*Don Baytsar'agerbut'ean Dear'n Meroy: Vardavar'*), Meryemana'nın Göğe Alınış Yortusu (*Verap'oh'umn S. Astuatatzni*) ve Kutsal Haçın Esareten Kurtarılıp Yüceltilmesi Yortusu (*H'açverats*)- sonrasındaki Pazartesi günleri ve Doğuş ve Vaftiz Yortusu'ndan (*S. Tznund yev Astuatzayaytnut'ivon*) sonraki gün (7 Ocak) ölüleri anma günleridir. Bu günlerde ayin icra edilmesi için, İstanbul'da önce aileler patrikhaneye müracaat ederek istekte bulunurlar. Patrikhane yetkilileri, görevli papazları ve ayin saatlerini belirleyerek ailelere bildirir. Ölüleri anma gününde papaz ve aileler mezarlıkta parsel numarası bulunan mezarın başında bir araya gelerek ayini icra ederler.

¹⁵ Karapetean, age, s. 443. Grabar Ermenicede pazara giriş anlamında *kirakemut* veya *kirakmut* şeklinde ifade edilir. (Bkz. Çazaryan, age, s. 659.)

¹⁶ 2010 yazındaki gözlemlerimiz.

¹⁷ Papaz Yeğya Kervancıyan, 20.04.2013 tarihli görüşmenin ses kaydı.

¹⁸ *Ajanda-Oratetr 2008*, Türkiye Ermenileri Patrikliği Yayını, İstanbul, Aralık 2007. 2010 kilise takviminde 7 Ocak tarihine ölüleri anma günü ibaresi düşülmemiştir. (Bkz. *Ajanda-Oratetr 2010*, Türkiye Ermenileri Patrikliği Yayını, İstanbul, Aralık 2009.)

Ayrıca yortu ayinlerinde ölmüşlerin isimlerinin zikredildiği bir dua kısmı da vardır.

Tüm ölmüşler adına uygulananlar arasında istirahat töreni (*hangstyan jam*) ismi verilen ayin vardır.¹⁹ Defin ritüel kitabında yer verilmeyen bu ayin, her Cumartesi ve Pazar günlerinde akşam duasından hemen sonra kilisede uygulanır. İstirahat törenleri, her ne kadar ölüleri anma anlamı içerse de uymaya hazırlanan cemaat üyelerinin imanlarını güçlendirmeyi, onları ölüme hazırlamayı hedefler.²⁰ Dolayısıyla bu ayinlerin cenaze törenleriyle doğrudan bir ilgisi yoktur.

Ermeni Kilisesi'nin kuruluş sürecinde (IV-V. Yüzyıllar) ilk dönem Ermeni kaynaklarında putperest geleneğin kullandığı mezar (*gerezman*) ve kabir (*şirim*) gibi kelimeler yerine daha çok aziz ve şehitler için istirahathane (*hangstaran*) veya istirahat durağı (*hangist* veya *hangstakayan*) anlamındaki kelimeler kullanılmaya başlamıştır.²¹ Ayrıca şehit ve azizler için, ilerleyen süreçte tüm Hıristiyanlar için, ölü/ölmüş denmezdi. Uyudu, dinlenmeye geçti, Mesih'e geçti gibi kullanımlar yaygındı. İmanla ölen birisinin gerçek yaşama, İsa Mesih'te sonsuz yaşama doğduğu, dolayısıyla şehit ve azizlerin zaten yeryüzünde iken kurtulmuş olduklarına inanç nedeniyle onlar hakkında tereddüt etmeden zikri geçen ifadeler kullanılmaktaydı. Bu kullanımın din adamları için yaygınlaştığını Ortaçağ Ermeni kaynaklarından takip etmek mümkündür.²²

¹⁹ *H'ağağakan yev Hangstean Jam (Esenlik ve İstirahat Törenleri)*, Türkiye Ermenileri Patrikliği Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 134-183.

²⁰ *H'ağağakan yev Hangstean Jam*, ss. 97-98.

²¹ *Batsatru'ivmner T'ağman Tzezi masin*, ss. 6, 57-58. Ancak IV. Yüzyılda Ermeni ruhani liderlerinin anıt mezarlarına gerezman dendiği olmuştur. Buna karşın Mesih'in onları dinlenmeye aldığı da ifade edilmiştir. Yani Hıristiyan inançlarına göre ifade yavaş yavaş belirginleşmeye başlamıştır. (Bkz. P'avstos Buzand, "*Patmut'ivn Hayots*", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenağirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003, III/2, 11, 12, 14; V/24) Eserini V. Yüzyıl sonlarında yazan P'arpetsi, bu terimleri daha dikkatli kullanmış, dolayısıyla putperestlik dönemine ilişkin kullanımdan farklılaşma daha belirginleşmiştir. (Bkz. Ğazar P'arpetsi, "*Patmut'ivn Hayots*", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenağirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003, Böl. 4, 18, 53, 61, 64.)

²² Hovhannes Kat'oğikos (898-929), eserinde hem din adamlarının hem siyasi liderlerin ölümünü anlatırken aziz ve/veya şehit olarak nitelese dahi hemen her yerde ölüm kelimesini kullanır. (Bkz. Hovhannes Kat'oğikos, *Patmut'ivn*, i Tparani Ar'ak'elakan At'or'oy S. Yakovbeants, Yerusag'em, 1867, V, VII, X, XI, XIII, XIV, XVII, XXI, XXIV-XXX.) Aristakes Lastiverttsi X. Yüzyılda, kral veya

Günümüzde halkın konuşma dilinde ölü ve ölüm gibi kelimelerin kullanıldığı gözlemlenmiştir. Ancak defin ritüel düzeninde bu gibi kelimelere yer verilmez.

III-Cenaze Ritüelinin Kısa Tarihçesi

Hıristiyanlık Kudüs'ten Roma topraklarına yayılmış Mesih öğretisi üzerine yerleşmiştir. Tarihsel süreç içerisinde öğretinin genişlemesine paralel olarak cenaze ritüeli ile ilgili uygulamalar da Hıristiyan inançları merkezli biçimlenmiştir. Bu biçimlenme iki temel geleneksel uygulama üzerinde gerçekleşmiştir. Birincisi ilk dönem Hıristiyan düşüncesinden unsurlar barındıran akımların önemli bir kısmının sürdürdüğü Yahudi gelenekleriydi. İkincisi ise öteden beri Yahudi geleneğinin ayrıntıdaki uygulamalarına da tesir eden ve bölgeden bölgeye farklılıklar arzemesi doğal olan pagan-putperest geleneklerdi. Hıristiyan teolojisi başından beri ölüm ritüelini yeniden biçimlendirecek temel argümanı diriliş inancını savunmaktaydı.

Diriliş inancının ölüm ritüelleriyle ilişkisinde temel nokta ölümlerin ardından yapılan duaların af dileme içeriğidir. Af dilekleri ise kişinin dünya hayatında kendi yapıp etmeleriyle değil de yaşayanların onun adına icra etmeleriyle ilgilidir. Bu da Hıristiyan düşüncesinde kurtuluş inancıyla alakalıdır. Eğer kişi günahkar ölmüşse günahlarından arandıktan sonra sonsuz yaşama kavuşacaktır, günahlarından arınma ise arındırıcı ateş ile mümkün olacaktır. Dolayısıyla ölüm sonrasında da iman edenler için kurtuluş mümkündür anlamına gelir. Bu nedenle Hıristiyanlık tarihinde arındırıcı ateş fikri gelişmiştir. II-III. Yüzyıl Kilise Babalarının fikirleri ölüm sonrasında tövbe icrasının mümkün olmadığı yönündedir. IV. Yüzyıl itibarıyla arındırıcı ateş fikri zikredilmeye başlamış (Aziz Augustin, 354-430, muhtemel olarak görmüştür), V. Yüzyılda

prensler için öldü derken (Aristakes Lastiverttsi, *Patmut'ivn Aristakeay Vardapeti Lastiverttsioy*, Venedik: Tparani Srboyn Çazaru, 1844, III, X), kat'ogikos için 'bu dünyadan geçti'(A.g.e., III) ifadesini kullanır. Mezarlıklardan dinlenme yeri veya azizlerin dinlenme yeri şeklinde bahseder (A.g.e., I, IX). XIII. Yüzyıl tarihçilerinden Vardapet' Kirakos Gandzaketsi, din adamlarının ölümünden bahsederken Mesih'e geçti (Kirakos Gandzaketsi, *Hamar'ot Patmut'ivn*, Venedik: Tparani Mh'it'areants, 1865, XIV, XXXI, LIV,), bu dünyadan Mesih'e geçti (A.g.e., XVI), onun aziz ruhu Tanrı'nın eline teslim edildi (A.g.e., LIII) şeklinde ifade ederken din adamı olmayanlar için öldü (A.g.e., XVII, XXII, XLVII, LXIV) der.

farklı görüşler belirginlik kazanmış ve VI. Yüzyılda Papa I. Grigorius (590-604) vefat edenlerin ruhlarının çektikleri ışkencelerin bazı sunular (dua gibi) vasıtasıyla hafifleyeceği görüşünü beyan etmiştir. Katolik Kilise bu fikri 1439 Floransa Konsili'nde kanunlaştırmış ve Trent Konsili (1545-1563)'nde yinelemiştir. Ancak Rum ve Ermeni Kiliseleri arındırıcı ateş fikrini söz ile reddetmekle beraber ölümler için dualara XIX. Yüzyılda devam etmişlerdir.²³ Bugün, Ermeni Kilisesi'nde bu bakış ve uygulama aynıdır.

Ölümler için litürji icrasının tarihsel gelişimine dair farklı düşünceler zikredilmiştir. XIX. Yüzyılda basılan yazarı belli olmayan bir esere göre önce arındırıcı ateş fikri gelişmiştir. Bu düşüncenin Kutsal Kitap'ta yer almadığı ve Putperestlerden bazılarında bu düşüncenin bulunduğu Platon'dan örnek verilerek ortaya konmuştur.²⁴ Bu noktada araştırmacıların iki ayrı fikre sahip oldukları aktarılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre azizler ve ölümler için litürji, şehitlerin mezarlarında ve cenazelerde evharistyanın icrası üzerinden gelişmiştir. Bu fikri V. Yüzyıl öncesinde destekleyen bir verinin bulunmadığı belirtilmiştir.²⁵ Bazı araştırmacılara göre ise ölümler için okunan dua üzerinden gelişmiştir. Ölümlerin ardından okunan dua konusuna ilk olarak Tertullian (145-220), ölümler için doğumgünü onuruna sunularda²⁶ bulduklarını belirtirken değinmiştir. Bu sunular, duaların da içinde bulunduğu sevinçle kutlamayı ifade etmektedir. III-IV. Yüzyıl Kilise Babalarının bazıları bu düşüncüyü destekleyici ifadelere yer vermiştir. Bazıları ise ölümler için duaların fayda etmeyeceğini söylemişlerdir.²⁷ Ancak yukarıda belirtildiği üzere arındırıcı ateş fikrini benimsemeyip hem ölüm litürjisini hem de ölümler için dua uygulamasını devam ettiren kiliseler gelişimin çok yönlü olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ilk dönem Hıristiyanlar cenaze ritüelini en azından buldukları çevrenin adetine göre icra etmekteydiler. Hıristiyan düşüncesinin gelişmesiyle ve yaygınlaşmasıyla ölüm ve ölüm sonrası hayata yüklenen anlama paralel olarak cenaze ritüeli de

²³ *K'rist'ian Dininde Ayn u Adetlerin Zuhuru*, (Ermeni Harfli Türkçe), Şirketi Şarkie Basmahanesi, St'ambol, 1857, ss. 104-106.

²⁴ *K'rist'ian Dininde Ayn u Adetlerin Zuhuru*, s. 108.

²⁵ *K'rist'ian Dininde Ayn u Adetlerin Zuhuru*, s. 108.

²⁶ Tertullian, "Part First, Apologetic, IV. The Chaplet, or De Corana ", *ANF03*'de, Chap. III.

²⁷ *K'rist'ian Dininde Ayn u Adetlerin Zuhuru*, ss. 111-113.

gelişmiştir. Ölümler için litürjinin papazların görevi olduğuna hükmedilmesinin X. Yüzyıl öncesine ait olmadığına dair veriler vardır.²⁸ Dolayısıyla Hıristiyan inanç ve uygulamalarına dair öğretinin gelişimi doğrultusunda bölgeden bölgeye değişen farklılıklar zamanla biçimlenmiştir. Kiliselerin günümüzdeki uygulamaları ve yüklenen anlamlar Orta Çağ'ın sonlarında açık hale gelmiştir. Katolik Kilise fikrini dogmalaştırırken Ermeni Kilisesi gibi doğu kiliseleri gelenek üzerinden inanç ve uygulamalarını sürdürmüştür.

Hıristiyan teolojisinin temeli olan Mesih öğretisinde, İsa'nın çarmıhta ölümü ve mezardan dirilişi inancı, kişinin dirilişine (gerçek doğum) kanıt kabul edildiği gibi ölüm, defin, mezar, yeniden diriliş, kıyamet ve yargı üzerine kurulan defin ritüelini de şekillendirmiştir. Ölüm uyku, mezar dinlenme yeri ve diriliş imanlıların gerçeğe uyanması olarak kabul edilmiştir. Beden ve ruhtan yaratılmış olan insanın dirilişinin yine ruh ve bedenle olacağı kabul edilmiştir. Ancak Hıristiyan teolojisinin ana konuları üzerindeki tartışmaların tarihsel süreçte devam etmesi ölmüş bedene nasıl davranılacağı hususunun geç dönemde biçimlenmesine katkı sunmuştur. Toprakтан gelen cesedin çürüyüp gerçek olmayan bu dünyada kalacağı ve dirilişin yeni bir bedende gerçekleşeceği²⁹ geç dönemde kabul edilmiştir. Bedenin aslının toprak olması, gerçekliği bulunmayan bu dünyaya ait olması ilk dönemlerde onun mundar ve mundarlaştırıcı olarak görülmesine ve bu nedenle kilisenin içerisine kutsal mekanlara alınmamasına yol açmıştır. Ancak Tanrı'nın ruhundan üflemesiyle can verilen insanın ruhunun kutsallığı inancı, dolayısıyla vaftizle birlikte Kutsal Ruh'u alan bedeninin onun tapınağı haline gelerek kutsallaşması inancı cesede saygıyı da beraberinde taşımıştır. Bu, zamanla defin ritüelinde cesedin kiliseye alınmasına yol açmıştır. Dionysius (Areopagite³⁰, I. Yüzyıl?)'a ait olduğu iddia edilen, an-

²⁸ *K'rist'ian Dininde Ayn u Adetlerin Zuhuru*, s. 110.

²⁹ Ermeni Kilisesi'nin teologlarından Grigor Datevatsi (öl. 1410)'ye göre diriliş Adem'in topraktan doğan bedeni gibi değil mermer gibi tertemiz bir bedende gerçekleşecektir. Bkz. *Batsatru'ıvner T'ağman Tzesi masin*, s. 77.

³⁰ Dionysius the Areopagite, Aziz Pavlus'un Atina'da Ares Tepesi kurulunun önündeki vaazından sonra inananlara katılan Dionisios (Elç.17:34) ile ilişkilendirilmiştir. Eusebius bu ilişkilendirmeyi yapanlardan birisidir. Bkz. (Eusebius, *Kilise Tarihi İncil'den Dördüncü Yüzyıla: Hristiyanlık*, Latince'den Çev.: Furkan Akderin, Çiviyazıları Yay., İstanbul, 2010, III/IV.) Ayrıca bkz. (Joseph

çak V.-VI. Yüzyıllara tarihlendirilen yazılı defin ritüelinde din adamları ve sivillerin kilisede ayrı yerlere konacağı belirtilmiştir.³¹ Bu durum, Hıristiyan, özellikle Kutsal Ruh teolojisinin belirginleşmesiyle cesede karşı ritüel tavrın gelişip biçimlendiğini göstermektedir.

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde şehitlere ve azizlere gösterilen saygıyı, din adamlarına saygı, ardından daha da genişleyerek Mesih'te iman ederek bir olmuş tüm cemaate saygı takip etmiştir. Bu dönüşüm, defin ritüelinin kilise kısmında cesede yer belirlemeye, ardından din adamları ve sivillere (vaftizli ve vaftizsiz çocuklara) farklı ritüellerin uygulanmasına kadar devam etmiştir. Başlangıçta ayin esnasında kilisenin dışında bırakılan ceset zamanla kilisenin içine alınmıştır. Bu dönüşüm Hıristiyan sembolizminin gelişmesiyle de alakalıdır. Hem cemaat hem mabet anlamındaki kilise, Mesih ve cemaatini temsil eden bir anlam kazanmıştır. Böylece iman edip vaftiz olarak kilisenin bir üyesi haline gelen herkesin defin ritüeli, vaftizle gerçek yaşama doğduğu yaşayan kiliseyi ve ölümüyle katılacağı Göksel Kilise'yi temsil eden kilise binasının³² içinde gerçekleştirilir olmuştur. Ritüel uygulamalar azizlere ve şehitlere, ardından din adamlarına uygulanırken zamanla her imanlı öleni kapsamıştır. Bu durumda, ritüel esnasında din adamlarının cesedi mihrabın üzerinde masaya yakın yerde, sivillerinki ise mihrabın önünde cemaat mahallinde durur hale gelmiştir. Ermeni Kilisesi'nde IX. Yüzyıl sonlarına doğru sivillere defin ritüelinin biçimsel yerleşimini tamamlayıp din görevlilerinin ritüellerinin genişlediğine dair fikirler vardır. Din görevlilerinin cesedi ayin esnasında kilisenin içinde mihrabın uzağında dururken sivillerinki kilisenin dışındadır.³³

Stiglmayr, "Dionysius the Pseudo-Areopagite", *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 5. New York: Robert Appleton Company, 1909. (Cd Edition, 2005), s. 33.)

³¹ Dionysius the Areopagite, "Ecclesiastical Hierarchy", (www.ccel.org, Erişim 2013), Caput VII/I. Section III, VII/II.

³² Kilisenin vaftizle ilgili sembolik anlamı hakkında Ermeni Kilisesi örneği için bkz. Canan Seyfeli, *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*, Diyarbakır, 2011, ss.138-149.

³³ *Batsatru' i vmer T'ağman Tzezi masin*, ss. 63-64.

Dionysius the Areopagite, meshetmeden cenaze ayinlerinin bir bölümü olarak bahsetmiştir.³⁴ Ermeni Kilisesi'nde X. Yüzyıl itibarıyla cesetleri kutsal yağ ile meshetmeye sadece din görevlilerine uygulanarak devam edilmiştir.³⁵

Kilisedeki ritüelin gelişimi dışarıdan kilisenin içindeki en kutsal yere; şehit ve azizlerden din adamlarına ve din adamlarından sivillere doğru bir yönelimle gerçekleşmiştir. Azizlere ve şehitlere gösterilen saygı türbeleri doğurmuştur. Türbeler etrafındaki dua ve meditasyon içerikli uygulamalar ise onları şehitlerin kalıntılarının yerleştirildiği şapellere³⁶ dönüştürmüştür. Bu, III. Yüzyılın ortalarından itibaren, Batı'da daha belirgin olarak, kiliseyi tüm ölmüşler için mezarlık haline getirmiştir. Hıristiyanlığın serbest bırakıldığı IV. Yüzyılın başlarından itibaren kilise mezarlık alanları genişlemiş, ancak kale şehirlerin içinde kalan kiliselerin mahzenleri şehit ve aziz mezarları ve şapeller olarak kullanılmaya devam etmiştir. Aynı dönemde şehit ve aziz reliklerinin başka yerlere taşınması da genişlemiştir.³⁷ Ermeni Kilisesi'nin kurucusu Aziz Grigor'un bizzat Kayseri'den getirdiği azizlerin reliklerini yerleştirerek kurduğu ve Ermeni Kralları tarafından şehit edilenler adına dikilen anıt mezarlar/şapeller, aynı yüzyılın başlarına odaklanmaktadır.³⁸

³⁴ Dionysius the Areopagite, "Ecclesiastical Hierarchy", Caput VII/II; VII/III, Section VIII.

³⁵ *Batsratut'ivner T'ağman Tzezi masin*, ss. 65-66.

³⁶ Şapellerin başlangıcı şehit kalıntıları ve türbeleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu II. Yüzyılın ortalarından itibaren şehitlere saygı, onların kalıntılarının yer aldığı mezarlarında Evharistiya ayini gerçekleştirilmesiyle gelişmiştir. Şapel kelimesinin St. Martin of Tour (316-397)'in askeri üniformasını ikiye bölerek bir parçasını dilenciye verip diğerini kendisi pelerin (*Capela*) olarak omuzlarına atmasıyla ilişkilendirilir. Sonra Frank kralları azizin bu kalıntısını savaşlarda taşımışlardır. Bu esnada bulunduğu çadırda Evharistiya ayinlerinin düzenlenmesi nedeniyle önce çadıra *capella*, ardından geçici ayin mahallerine şapel isminin verilmesinden bahsedilir. (Bkz. G. Cyprian Alston, "Chapel", *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 4. New York: Robert Appleton Company, 1908. (Cd Edition, 2005), s. 1128.) Şehitlerin türbelerinde ayinler düzenlenmesinin II. Yüzyıl ortalarında uygulandığına dair veriler vardır. Şehit S. Polycarp'i'nin mezarında onun şehadet yıldönümü veya doğumgünü kutlamalarından bahsedilir. Ayrıca, Tertulian, şehitlerin doğum gününde kutlamalar yapılması isteğini belirtir. Bkz. (Tertullian, "Part First, Apologetic, IV. The Chaplet, or De Corana ", *ANF03*'de, Chap. III; ayrıca bkz. "Part Fourth, II. On Monogamy", *ANF04*'de, Chap. X; Ayrıca bkz. Cyprian, "Epistles of Cyprian", *ANF05*'de, Epistle XII, XXXIII, XXXVI)

³⁷ Edwin Knox Mitchell, "Death and Disposal of the Dead (Early Christian)" *ERE*, Volume IV, Ed.: James Hastings, Edinburgh, 1910, ss. 456-457.

³⁸ Ermeni Kilisesi'nin kuruluş sürecinde şehit ve azizler adına dikilen anıt mezarlar ve şapeller ile düzenlenen kutlamalar hakkında bkz. Canan Seyfeli, *Ecmiatzin Kat'oğikoluğu'nun Ermeni*

Ermeni Kilisesi'nin kurumsal bağımsızlığını elde ettiği süreçte (IV-V. Yüzyıllar) defin geleneği Hristiyan inançlarına göre yeniden biçimlenirken eski geleneğin uygun olmayan uygulama ve/veya anlamları değişmiştir. Bu konudaki ilk veriler ölümün anlamı ve yas konusundadır. Aziz Nerses (Katoğikos, 353-373), Aştışat Sinodunda ölümden sonra diriliş konusunda ümitli olunması yönünde uyarılarda bulunmuş, ölenin ardından aşırı matem ve ölçsüz şekilde dövünerek ağlamayı yasaklamıştır.³⁹ Yas konusundaki düzenlemeler V. Yüzyılda toplanan sinotlarda da yinelenmiştir. Ayrıca Katoğikos Yovhan Mandakuni (478-490) "T'uğt' Mh'it'arut'ean Vah'c'aneloy Yaşh'arhes" (Dünyaya Veda Edenlere Teselli Mektubu) isimli vaazında Kutsal Kitap'tan alıntılarla (Mez.30:5) ölmüş birinin ardından ağlamayı putperestlerin adeti olarak görmüş ve ölümden sonra diriliş ümidi üzerinde durmuştur.⁴⁰

Ermeni Kilisesi'nin 451 Kadıköy konsili ve kararlarını reddederek bağımsızlığını ilan ettiği süreçte cenaze ritüelinin nasıl uygulandığına dair veriler yok denecek kadar azdır. Ancak genel kanaat, putperest adetlerinden vazgeçme, dolayısıyla ölümün üzüntü verici değil de sevinç anlamı bir olgu olduğu yönündedir. Bu doğrultuda Mezmur okumalarının temel uygulama olduğunu belirtmek mümkündür. X. Yüzyıldaki sivil cenaze ritüelleri genel hatlarıyla, cesedin yakınları tarafından yıkanması, tabuta veya sedyeye yerleştirilmesi ve Mezmurlar, dualar ve Kutsal Kitap'tan okumalarla gömülmesi şeklindeydi.⁴¹

XII. Yüzyıl Ermeni din adamlarından Vardapet Davit' Gandzaketsi, tövbe konusundaki kanonik eserinde vaftizsiz ölen çocuklar hakkında hükümler vermiştir. Bu hükümler çocuk cenazeleri ve dolayısıyla sivil cenazelerine ilişkin ipucu niteliğinde veriler barındırmaktadır. Vardapet' Davit, vaftizle Tanrı'da doğumu almamış olanların kusurlu olarak öldüklerini, ancak vaftizsiz ölen

Kilisesi'ndeki Yeri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, ss. 33, 44, 45-46, 73-74, 76, 78-80, 100-101.

³⁹ P'avstos Buzand, a.g.e., IV/4.

⁴⁰ Yovhan Mandakuni, "C'ar'k'",(Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan*, 2003, XXIII/44-45.

⁴¹ *Batsatru'ivner T'ağman Tzesi masin*, s. 66.

çocukların bedensel doğumlarının “Tanrı’da yeniden doğan Hıristiyan kişilerin doğumu” gibi olduğunu ifade eder. Bu nedenle kısmen vaftizi aldıklarını, ayrıca ruhlarının masum olduğunu da ekler. Dolayısıyla onları bir haçın altında ve diğer Hıristiyanlar arasında Hıristiyanlar gibi bir kutsamayla gömmenin uygun olduğuna hükmeder. Anne karnında 40 gün yaşayarak nefes alan (iki üç aylık) erkek bebeklerin ölü doğmaları durumunda onları mezara gömmek ve haç ve kutsama ile mezarı mühürlemek uygundur. Eğer daha önce ölü doğmuşsa sadece gömülür. Kız bebekler için sekiz günlük canlılık varsa gömme ve mezarı mühürleme gerçekleştirilir. Daha önce düştüğüne hükmedilirse sadece gömülür.⁴² Ayrıca tövbe sakramentinin uygulanmasında ceza/kefaret, kiliseden/cemaatten ve komünyonundan uzaklaştırma biçiminde olup en uzun ve şiddetli yaşamda ve ölümden lanetlenmedir. Burada ölümden lanetleme Hıristiyan defin ritüeline göre gömme uygulamasından uzaklaştırma anlamındadır.⁴³ Bu durum cenaze ritüeline verilen önemi göstermektedir.

XIII. Yüzyıl tarihçilerinden Vartapet Kirakos Gandzaketsi, savaşlar arasındaki bir sükunet döneminde Hıristiyanların ölümlerini açık şekilde haç, İncil, Mezmurlar ve ayinle (ibadet) defnettiğini beyan etmektedir.⁴⁴ Savaş döneminde açık şekilde uygulanamadığının anlaşıldığı bu ifadede, defin ritüelinin hem görünür tarafı hem de önem atfedilen tarafı öne çıkarılmaktadır. Bu durum ritüelin temel uygulamalarının XIII. Yüzyılda yer aldığını göstermektedir.

Defin ritüel kılavuzlarına yoğun şekilde modern dönemde rastlanmaktadır. Modern dönemde din adamlarına ve sivillere yönelik ayrı defin kılavuzları basılmıştır. Siviller için defin kılavuzu daha yaygındır. Bunun nedeni, papazların en sık uyguladıkları ayinlerin başında gelmesidir. Bugün İstanbul’daki her papazın mutlaka defin ritüelinin bulunduğu bir ayin kitabı (*maş-tots*) olması gerekir.

⁴² *The Penitential of David of Ganjak*, Translated by C.J.F. Dowsett, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 217, Scriptorum Armeniaci Tomus 4, Louvain, 1961, Chap. XLIV. Ermenicesi için bkz. *The Penitential of David of Ganjak*, Edited by C.J.F. Dowsett, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 216, Scriptorum Armeniaci Tomus 3, Louvain, 1961, Chap. XLIV.

⁴³ Seyfeli, *Ermeni Kilisesi’nde Sakramentler*, s. 216.

⁴⁴ Gandzaketsi, a.g.e., XXXIII.

Siviller için defin ritüeli, genel ayin usulü aynı olmakla beraber vaftizlere ve vaftizsiz çocuklara bazı farklılıklarla icra edilmektedir. Bu farklılıklar dualar, Mezmurlar ve İnciller'den ve Mektuplardan okunan bölümlerdir.

Ermeni Kilisesi'nde siviller için defin ritüeli uygulamasına kilisenin görevi ve işi olarak bakılır. Bu nedenle birinin hasta olması ve vefat edeceğinden şüphelenilmesi durumunda ilk yapılacak iş hastaya tövbe ettirmesi ve komünyon vermesi için din görevlisinin davet edilmesidir. Vefat durumunda yine dua etmesi ve cenazenin kaldırılmasında yardımcı olması için din görevlisi davet edilir.⁴⁵

Ermeni Kilisesi'nde intiharla kendi canına kıyanlara dini tören uygulanmaz.⁴⁶ İstanbul'da on beş yıl kadar öncesinde intihar eden biri Mesih'te diriliş ümidini reddettiği için yüzü aşağıya gelecek şekilde dini tören uygulanmadan gömülürdü. Ancak, Patrik Mesrop Mutafyan "biz yargılamayalım" düşüncesiyle ve ruhsal rahatsızlıkları gerekçesiyle vaftizli birisini dualarla ve ayinle normal biçimde gömme uygulamasını başlatmıştır.⁴⁷

IV-Sivil Cenaze Ritüeli

Ermeni Kilisesi'nde uğurlama ritüelinde üç safha vardır. Bunlar evde, kilisede ve mezarlıkta yapılan ayin düzenidir. Hepsinden önce bu törenlerde kilise için önemli olan daha çok din adamlarının yaptıklarıdır. Din adamları kilise için olmazsa olmazları yerine getirirler. Halk uygulamalarının bütününe karışmazlar. Dini anlamda yapılması gerekenleri uygulamaya, halkın da dini anlam ihtiva eden fiilleri uygulamasına çaba sarfederler.

Cenaze töreni kişinin ölümüyle başlar. 'Hasta yağı' veya 'son yağlama' olarak bilinen kilise sırrının cenaze ritüeli ile doğrudan ilgisi yoktur. Ermeni Kilisesi'nde kişinin hayatının son anlarında kutsal komünyonu son bir defa daha alması, dolayısıyla günahlarının bağışlanarak imanlı ölmesi amaçlanır.

⁴⁵ *Batsatru'ivner T'ağman Tzesi masin*, s. 78.

⁴⁶ *Batsatru'ivner T'ağman Tzesi masin*, s. 78.

⁴⁷ Papaz Drtdad Uzunyan ile 22.07.2010 tarihli görüşmemiz.

Komünyon ve dualar vasıtasıyla ölümü beklenen veya düşünülen hasta Tanrı'nın isteğiyle iyileşebilir. Ermeni Kilisesi'nde sakramental anlamdaki hasta yağı çok nadir uygulanır. Ölünün yakınları, 'hasta yağı' ritüelinin gerçekleştirilmesini isterse, bağlı bulunduğu kiliseden bir papaz veya kendi istediği bir ya da birkaç din adamını davet edebilir. Böylece evde veya hastanede bu ritüel gerçekleştirilebilir.⁴⁸ Papaz, en yakın evharistiya ayininden kalan özenle saklayıp koruduğu komünyonu hastaya verir. Hasta iyileşirse tekrar hastalandığında bu ritüel yinelenebilir.⁴⁹ Eğer hasta ölürse onun için uğurlama töreni başlamış demektir.

Evde yapılan tören bir hazırlık niteliğindedir. Ölünün yıkanıp temizlenmesi ve süslenerek tabuta yerleştirilmesi hazırlıkların temelinde yer alır. Ölü, eskiden daha çok yakınları tarafından yıkanır. Morgda dahi böyledi. Ölü, yıkandıktan sonra giydirilir ve süslenir. Beyaz kefen giydirilir. Sonra tabuta yüzü göğe bakar şekilde yerleştirilir. Yanına künlük konur. Yıkama ve gözetim esnasında Mezmurlar, dualar ve Kutsal Kitap'tan bölümler okunurdu. Şim-dilerde ise cesedin yıkanıp giydirilmesi daha çok cenaze levazımatçıları tarafından yapılmaktadır.⁵⁰

Morgdan veya evden alınan cenaze, bir alayla önce kiliseye, kilisedeki törenden sonra yine alayla defin ritüeli için mezarlığa götürülür.⁵¹

İstanbul gibi mezarlığın uzak olduğu yerlerde tören alayı çoğu aşamada cenaze arabasını takip şeklindedir. Papazlar da cenaze arabasında giderler.

Kilisede yapılan tören için belli bir saat ilan edilir. Din adamları hazır bulunur. Tabut İstanbul'da genelde dört kişi tarafından ayak kısmı ön tarafa

⁴⁸ Papaz Drtad Uzunyan, onbeş yılda sadece bir defa uyguladığını; teklif ettiklerini ve hastanın bunu bildiği için kabul ettiğini, bunun üzerine uyguladıklarını söylemiştir. 22.07.2010. Ayrıca bkz. Seyfeli, *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*, ss. 476-485.

⁴⁹ Ölüm döşeğinde bir hasta için benim yanımda iken Papaz Drtad Uzunyan'ı çağırılmışlar ve o da gitmişti. Ancak bu sakrament olan 'hasta yağı' değildir. Daha çok hastaya şifa amacı taşımaktadır. Ölüme hazırlık niteliği de taşımaktadır. Ağustos 2010.

⁵⁰ *Batsatru'ivner T'ağman Tzesi masin*, s. 66.

⁵¹ *Batsatru'ivner T'ağman Tzesi masin*, s. 67.

gelecek şekilde taşınır. Kilisenin içinde, yani girişte, dışarıdan içeriye doğru kilisenin dört alanından cemaatin bulunduğu ikincisinde (*adyan*) ayak tarafı doğruya gelecek şekilde ortaya yerleştirilir. Ayinden sonra, tabut ayak tarafı öne gelecek şekilde ters çevrilerek dışarı çıkarılır. Kilisenin dışında tören devam ederken mezarlığa kadar sürer. Ancak mezarlıklar uzak olduğu için papazın içinde bulunduğu cenaze arabasıyla taşınır. Bu yüzden eskiden bölünmeden devam eden ayin bölünmüş olur. Mezarlıkta tabut musalla taşına konmuş halde ayin yapılır. Ordan yine dualar ve alayla mezara taşınır ve mezar başında yapılan törenle defnedilir. Defin esnasında hazır olan mezarlığın kenarında tabut bekletilir. Papaz tören esnasında iki defa peşpeşe ele alınan toprağı kutsar. Toprağın biri tabutun üzerine, diğeri mezarın için atılır. Bu ritüel üç kez tekrarlanır. İstanbul'da günümüzde sıklıkla bir kezle yetinilmektedir. Sonra tabut ayakları doğruya ve yüzü göğşe gelecek şekilde mezara yerleştirilir. Eskiden tabutla defnetme yaygın olmadığı için bu uygulamalar doğrudan yapılırdı. Toprakla kapatıldıktan sonra papaz mezarın dört tarafını kutsayarak mühürler. Çiçekler yerleştirilir, sulanır. Defin töreni böylece biter.

Defin töreninden sonra kortej kiliseye döner. Kilisenin yanındaki bir toplanma odasında 'teselli ayini' yapılır. Yakınları cumartesi günü yapılacak olan *giramutk* (pazara giriş) töreninin zamanını ve yerini duyurarak cemaati davet eder. *Giramutk* töreninde yedisinde yapılan ayin de icra edilmiş olur.⁵² Bu tören halk arasında "helva" diye de bilinir. Bunun sebebi, *giramutk*da davetlilere helva ikram edilmesidir. Helvanın papaz tarafından okunduktan sonra dağıtılmasına özen gösterilir. Aslında bunun sebebi tüketilecek bir yiyeceğin üzerine şükran amaçlı bir dua okumadır.

Ermeni Kilisesi'nde cenaze törenleri çocuk ve yetişkin sivillere bazı farklılıklarla icra edilir. Ancak ayin düzeni aynı olup, okunan dua, ilahi ve şarkılar ile mezmur, mektuplar ve İncil bölümlerinde farklılıklar arzeder.

⁵² Papaz Yeğya Kervancıyan ile 03.08.2010 tarihli görüşmemiz. Yakın tarihlerdeki kendi gözlemlerimizde cenaze yakınlarının cemaati *giramutka* davet ettiğine şahit olduk.

Yetişkin birisine uygulanan sivil uğurlama ritüeli genel hatlarıyla şöyledir:⁵³

Ev düzeni (<i>karg</i>):	Kilise Düzeni	Mezarlık Düzeni	Eve Dönüşte Dua
Giriş	Giriş	Giriş	Giriş
Rabbin Duası (Mat.6:9-13)	Rabbin Duası	İlahi (<i>şarakan</i>)	Mez.44:17-26.
Mez.35:1-7 Mez.36:5-10.	İlahi (<i>şarakan</i>)	Kabire ulaşınca Mez.116:7,1-6.	Teşvik ve dua
İlahi (<i>şarakan</i>)	Mez.84:4, 1-2.	1Ko.15:12-23.	Yakariş Duası
Mez.39:5-6.	1Se.4:13-17.	Yu.5:24-30.	Teşvik ve dua
2Ko.1:3-11	Mez.102:1-2.	Teşvik ve dua	Rabbin Duası
Mez.142:1	Yu.12:24-26.	Kabirde toprağı kutsama duası.	
Yu.5:19-23	Teşvik (<i>k'aroz</i>) ve dua (<i>ağot'k'</i>)	Mez.23:1-6.	
Teşvik ve dua	Dini Şarkı (<i>erg</i>)	Yakariş Duası	
Dini Şarkı (<i>erg</i>)	Yakariş Duası	Teşvik ve dua (mezarı kutsama)	
Yakariş Duası (<i>mağt'ank'=keyif</i>)	Teşvik ve dua	Dini Şarkı	
Teşvik ve dua	Rabbin Duası	Yakariş Duası	
Rabbin Duası	Kilise çıkışında döneme uygun bir ilahi	Teşvik ve dua (mezarı ve ölüyü mühürleme)	
	Yakariş Duası Teşvik ve dua	Rabbin Duası	

Ayinlerin zikredilen bölüm ve aşamalarında diyakon ve papazın söylediği geçiş bölümleri vardır. Bu geçişlerde diyakon çağrıda bulunan papaz ise çağrıya ayak uydurarak seslendiren durumundadır.

Ev düzeninde yer alan birinci ve ikinci Mezmurlardan sonra ilahide (*şarakan*) büyük şükran, tövbe ve azizlerin şefaatinin dilendiği bir dua bulunmaktadır. Ardından üçüncü mezmur, Pavlus'un mektupları, dördüncü mezmur ve İncil bölümlerinden sonra af dileklerini içeren teşvik (*k'aroz*) duası ve uzun bir

⁵³ *Maşots*, 1992, ss. 120-167. İstanbul Yeşilköy'de kiliseden kaldırılan yetişkin cenazesinin Balıklı Ermeni Mezarlığı'na defin töreninde bazı farklı okumalarla aynı sıralama icra edilmiştir. (22.07.2010 tarihli ses kayıtlarımız ve gözlemlerimiz.)

dua (ağot'k') gelmektedir. Kahananın okuduğu bu dua şöyledir: *“Rab merhamet et, Rab merhamet et, Rab merhamet et.”* *“Cömertliğinle bu dünyayı vareden Yüce Rabbimiz, insanı topraktan yarattın ve ona yaşam ve zafer verdin ve onu iyi hediyelerin ve bol merhametinle donattın. Fakat kötü olan tarafından aldatılan o, cennetten kovuldu, ölüm dünyasına düştü ve lanetli yaşamı miras aldı. Fakat Sen, ey merhametli Rab, şefkatli bakımında onu ihmal etmedin, fakat yine de onun yüzünü sana doğru çevir ve onu sakın konutunda (hayırsever vaadinde) dinlendir.”* *“Ve şimdi, hayırsever ve merhametli Baba, yeryüzünde sürgününü tamamladığın ve dünyanın sıkıntı ve aldatmacalarından dinlenmeye aldığın bu hizmetkarının [isim] ruhunu kabul et. Ve onu ilahi zaferinle aydınlatılmış olan seçtiklerinin sonsuz mutluluk içerisinde sevindiği ve acı ve ağıtların dışlandığı Göksel Krallığında azizlerin arasında sırala. Ya Rab, bu bizden ayrılanın ruhunu onlar arasında sırala ki onun aracılığıyla seni yüceltelim. Baba, Oğul'un ve Kutsal Ruh'unla, şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.”* Ardından övgü ve bağışlanma dilekleri içeren bir dini şarkı okunur. Sonra bütün ayın düzeni içerisinde tekrarlan son bölüm gelir. Son bölümde yakarış (mağt'ank'), teşvik duası ve özel dua yer alır. Papaz tarafından okunan özel dua şöyledir: *“Rab merhamet et, Rab merhamet et, Rab merhamet et.”* *“Şefkatli ve merhametli Tanrı'nın Oğlu Mesih, ayrılmış olan ruhlara, özellikle bu hizmetkarının [isim] ruhuna yaratıcı olarak sevgin aracılığıyla merhamet et. Krallığının geldiği büyük günde onu hatırla. Onu merhametin, affın ve günahları bağışlamana layık et. Onu aydınlat ve sağ elinin altındaki azizler arasında sırala. Çünkü sen Rab, her şeyin yaratıcısı, yaşayanların ve ölülerin yargılayıcısısın. Ve zafer, hakimiyet ve onur sana yaraşır. Şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.”* Ardından 'Göklerdeki Babamız' duasıyla ev töreni biter.⁵⁴

Kilisede icra edilen tören yine girişin ardından 'Göklerdeki Babamız' duasıyla devam eder. Sonra ilahi (şarakan), birinci mezmur, mektuplar, ikinci mezmur ve İncil bölümleri gelir. Devamında diyakonun okuduğu af ve bağışlanma dileklerinin yer aldığı teşvik duası (k'aroz) ve papazın okuduğu özel dua vardır. Bu özel duanın çevirisi şöyledir: *“Rab merhamet et, Rab merhamet et,*

her şeyi merhametiyle yapan, ve insanoğlunun refahı için her şeyi sağlayan, bu hizmetkarının ruhunu al ve başından beri senden hoşnut olmuş azizlerin arasında dinlendir. Onu salihlerinin arasına kabul et ve seni sevenlerin meskenlerinde ikamet ettir. Ve eğer insan doğasından dolayı söz, eylem ve düşünceleriyle günah işlemişse, insansever olarak sen, bizim cömert Tanrımız, onun günahlarını bağışla. Ve göksel krallığın mirasçısı olmamız için bu dünyadan esenlikle ayrılışımızı sağla. Bu yüzden tüm yücelik, Baba ve Kutsal Ruh'unla sanadır. Şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen." "Hepinize esenlik olsun." "Merhametli ve insanlığın sevgilisi Tanrı, bu hizmetkarının ruhunu adalet meskeninde dinlenmeye al ve Rabbimiz ve Kurtarıcımız İsa Mesih lütfun ve sevgin aracılığıyla iyi işlerde bulundurarak Hıristiyan inancımızı günahsız bir şekilde yerine getirmemizi sağla. Zafer, hakimiyet ve onur Baba ve Kutsal Ruh'la sanadır. Şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen." Bu duadan sonra dini şarkı, papazın okuduğu yakarış duası (mağt'ank'), diyakonun okuduğu teşvik (k'aroz) duası ve papaz tarafından ev töreninin aynı yerinde okunan ve "Şefkatli ve merhametli Tanrı'nın Oğlu Mesih" diye başlayan özel dua gelir. Kilise töreni 'Göklerdeki Babamız' duasıyla sona erer.⁵⁵ Kilise çıkışında ise döneme uygun bir ilahi okunur ve yukarıda sıralanan en sondaki papazın okuduğu yakarış duası (mağt'ank'), diyakonun okuduğu teşvik (k'aroz) duası ve papaz tarafından okunan aynı özel dua tekrar edilir.⁵⁶

Mezarlık töreni giriş ve bir ilahi ile başlar. Mezarın başında önce birinci mezmur, mektuplar, ikinci mezmur ve İncil bölümleri okunur. Diyakonun teşvik duasının (k'aroz) ardından papaz şu özel duayı okur: "Rab merhamet et, Rab merhamet et, Rab merhamet et." "Ruhların Tanrısı ve bedenlerin yaratıcısı, yaşamın efendisi ve ölümden dirilmiş olan, iyilik bahşeden ve tüm kederlerin teselli veren, imanla sende uykuya dalmış olanlara dinlenme veren, Biricik Oğlun'un dünyaya gelişi aracılığıyla, ölümlerin dirileceğine dair inanılmaz vaaadin ve her şeye kadir ve güçlü şu sözünle söz verdin: 'Bütün yorgunlar ve yükü ağır olanlar bana gelin, ben size rahat veririm' Bu yüzden Rab Tanrımız, sözlerine göre bu hizmetkarının [isim] ruhunu dinlenmeye al, onu görkemli krallığında istirahat kitabına kaydet ve ona sonsuz konu-

⁵⁵ Maşots, 1992, ss. 134-145.

⁵⁶ Papaz Drtdad Uzunyan ile 22.07.2010 tarihli görüşmemizdeki ses kayıtları.

tundan bir pay ve bir yer başışla. Ve eğer o insan doğasından dolayı bu dünyada günah işlemişse ebedi sözünle onun günahlarını başışla, ruhunu bütün günahlardan ve boş yalanlardan arındır, ve bütün insanlarını kutsa, öyle ki bütün canlılarının ağızından en kutsal hakimiyetin yüceltilsin, şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.” Bunun üzerine papaz mezarlıktan bir avuç toprak alır ve haç işareti yaparak onu kutarken diyakon çağrıda bulunur, papaz ise şu kutsama duasını okur: “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’un kutsama ve ihtişamıyla, şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.” Ardından şunu üç kez tekrarlar: “Ey Rab, merhametle bu hizmetkarının toprağını kutsa ve onu hatırla, çünkü senin emrine göre o topraktı ve tekrar toprak olacak.” Sonra papaz toprağı mezarın içine atarak üç kez şu duayı okur: “Tanrısal kutsama onun ölüm toprağının üzerine insin ve o son günde filizlensin. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’un adıyla, şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.” Tabut mezara yerleştirilip toprakla kapatılırken mezmur okunur. Papaz yakarış duasını (mağt’ank’), diyakon teşvik duasını ve tekrar papaz şu özel duayı okur: “Yaşamın lideri ve kurtuluş bahşeden Mesih Tanrımız, adaletle yolunda yürümemiz ve merhametinin lütfuyla yaşam ve kurtuluş limanına ulaşmamız için bize rehberlik et. Çünkü sen yardımcımız ve kurtarıcımızsın, ve zafer, hakimiyet ve onur sana yaraşır, şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.” “Hepinize esenlik olsun.” “Ya Rab, hizmetkarlarını idaren altındaki kurtuluş içinde tutarak onlara rehber olmanı istiyor ve yalvarıyoruz. Ve, ya Rab, ikinci gelişinde, esenlik ve sevinç içerisinde Rabbimiz İsa Mesih’deki konutumuz her birimize liderlik et, ki zafer, hakimiyet ve onur ona yaraşır, şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.” Ardından dini şarkı (erg) okunurken ikinci defa papaz yakarış duası (mağt’ank’), diyakon teşvik duasını ve papaz ev töreninin sonundaki “Şefkatli ve merhametli Tanrı’nın Oğlu Mesih” diye başlayan özel duayı okur. Ardından diyakonun çağrısı üzerine papaz, şu mezar kutsama duasını okur: “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’un kutsama ve ihtişamıyla, şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.” “Tanrı’nın hizmetkarının [isim] mezarı ve kemikleri [haç işareti yaparak] kutsansın ve Kutsal Haç işareti ve Kutsal İncil sözleriyle ve Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’un adıyla mühürlensin, şimdi, her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.” Diyakonun çağrısı iki kere daha tekrarlandığında papaz aynı duayı, ikincisinde mezar yerine dinlenme evi (dambaran), üçüncüsünde ise yer altı türbesi (şirim) şeklinde değiştirerek okur. Diyakonun son çağrısının ardından

papaz: *“Bu tanrısal mühür, Mesih’in ikinci gelişine kadar Tanrı’nın hizmetkarının mezarında bozulmaz şekilde kalsın ki O tekrar geldiğinde onu görkeminde yenileyecek, çünkü görkem Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’undur. Amen.”* Sözleriyle mezarı mühürler. Ardından ‘Göklerdeki Babamız’ duasıyla mezarlık töreni biter.⁵⁷

Ermeni Kilisesi’nde defin için toplanma odasına dönüldüğünde bir teselli ayini icra edilir. Bu ayinde girişten sonra mezmur okunur. Diyakonun teşvik duasından sonra papaz önce şu duayı okur: *“Merhametlerin Babası ve bütün sıkıntılarımızda bizi rahatlatan tüm rahatlıkların Tanrısı, sen vurursun ve sen iyileştirirsin, ve asla yarattıklarını terk etmezsin. Onlara metanet ve teselli ruhu ver, kalpleri kederli olanları rahatlat ve onların üzüntülerinin yaralarını sar, böylece senin esenliğinin sarsılmaz ümidi aracılığıyla onların üzüntü ve acıları şifa bulsun ve senin en büyük hakimiyetini yüceltebilsinler, şimdi her zaman ve sonsuzlara dek. Amen.”* Ardından şu yakarış duasını okur: *“Ey Rab Mesih, istirahat ver ve merhamet et, ölenlere ve biz günahkarlara günahların bağışlanmasını bahşet.”* Diyakonun teşvik duasından sonra papaz *“Şefkatli ve merhametli Tanrı’nın Oğlu Mesih”* diye başlayan özel duayı yine okur. Böylece Göklerdeki Babamız’ duasıyla defin töreni sona ermiş olur.⁵⁸

V- Cenaze Töreninin Anlamı

Cenaze töreninin genel anlamı vaftizle kilisenin bir üyesi, mühürleme ile Kutsal Ruh’un tapınağı ve komünyonla İsa Mesih’in bir uzvu olan bedene sahip ruhu yeryüzündeki kiliseden Göksel Kilise’ye uğurlamaktır. Bu nedenle, uğurlama görevi Mesih’in yeryüzündeki kilisesine aittir. Din görevlileri kutsama uygulamalarını yürütürken aynı zamanda kilisenin diğer üyelerinin de katıldığı Tanrı’dan şefaahat dileklerinin bulunduğu dualar, Kutsal Kitap’tan ölümle ilgili bölümlerin okunması yer alır.

⁵⁷ Maşots, 1992, ss. 146-163.

⁵⁸ Maşots, 1992, ss. 162-167.

Sivil cenazelerinde merhuma yıkanarak beyaz kefen giydirilmesi, Göksel Kilise'ye hazırlık anlamı taşımaktadır. Beyaz, ışığı ve İsa Mesih'i temsil ettiğinden kefenin rengi de beyazdır.

Evden şefaet dileklerinin bulunduğu dualarla alınan cenaze okunan mezmurlar ve ilahilerle bir şölen edasıyla cemaatin omuzlarında kiliseye taşınır. Cenaze alayı temsili bir anlam taşımaktadır. Göksel Kilise'yi temsil etmektedir. Bu nedenle yeryüzündeki bu kilisenin uygulamaları da iyi meleklerin icrasını temsil etmektedir.

Mekan olan kilise yine Göksel Kilise'yi temsil ettiğinden cenaze kiliseye taşınıp sivil cenazeleri kilisede cemaatin durduğu bölümde ayakları doğuya gelecek şekilde yerleştirilir. Bu taşıma biçimi toprağa gömme biçimiyle aynı olup, yüz yukarı gelecek şekildedir. Diriliş gününde İsa Mesih'in doğudan geleceğine inanç münasebetiyle bedenen dirilen kişi doğrulduğunda yüzü İsa Mesih'e dönük olacak şekilde taşınır ve gömülür. Aynı şekilde intihar edenlerin yüzlerinin aşağıya dönük şekilde gömülmesi İsa Mesih'e sırtını dönmesi ile ilgilidir.⁵⁹ Bu nedenle paralel bir anlam Ermeni Kilisesi'nde vaftiz ritüelinde de yer almaktadır. Buna göre toplu tövbe gerçekleştirilirken önce yüzün kilisenin kapısına (batıya), dış dünyaya dönük iken tövbeyle birlikte doğuya dönülmesi, yüzü İsa Mesih'e, Tanrı'ya çevirme ve kilisenin dışından vazgeçme anlamı taşımaktadır.⁶⁰

Mezarlıkta papaz tarafından toprağın kutsanması söz konusudur. İki defa icra edilen toprak kutsamada birisi tabutun üzerine biri mezarın içine atılır. Beden, yaşamında Kutsal Ruh'un tapınağı olmuş ve kutsal komünyonu olarak İsa Mesih'i içine almıştır. Toprağın kutsanmasıyla, topraktan gelen bedenin yine toprağa dönerken kutsalın kutsala emanet edilmesi anlamına gelmektedir, böylece kutsallığın diriliş gününe kadar sürmesi dilenmektedir. Mezarın ve cesedin kutsanması da aynı anlamı taşımaktadır. Mezarı mühürleme ise bu kutsallığın diriliş gününe kadar korunması ve bozulmaması dilekleriyle.

⁵⁹ Papaz Drtad Uzunyan ile 22.07.2010 tarihli görüşmemiz.

⁶⁰ Seyfeli, *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*, ss. 140-141.

Cenaze ritüelinin bu genel anlamları, törenin kurtuluş ve diriliş inancı üzerine yerleştiğini göstermektedir. Bu ritüellerde yapılan her uygulamanın ve okunanların bu inançlarla ilişkili anlamları vardır.

Sonuç

Sonuç olarak Ermeni Kilisesi'nde cenaze ritüeli Hıristiyanlık öncesi inanç ve uygulamaların Hıristiyan inançlarından özellikle kurtuluş ve diriliş inançları doğrultusunda ölüme ve ahirete yüklenen anlamlarla yeniden şekillenmiştir. Bu şekillenmenin gelenek üzerinden devam ettiğini, yazılı kaynaklarda ancak Modern dönemde ayrıntılarıyla görünür hale geldiğini söylemek mümkündür.

Cenaze ritüeli sakramental bir ayin olarak kabul edilmese de Kilise'nin ayin kitaplarında özel olarak yer vermesi söz konusudur. Ermeni Kilisesi cenaze ritüeli ve uygulaması konusunda sakramental ayinlerde olduğu gibi geleneğe bağlı kalarak icra etmektedir. Cenaze ayin kitaplarında Ermeni Kiliselerindeki yaygın uygulama biçimi yer almasına rağmen kilise kanunlarıyla kararlaştırılmış bir durum söz konusu değildir. Bu nedenle de ayin kitaplarında yer almayan cenaze ve ölümlle ilgili uygulamalarda bölgelere göre bazı farklılıklar bulunmaktadır. Halk uygulamalarında ise takip edilemeyecek kadar çok çeşitlilik vardır.

Cenaze ritüeli kilisenin, dolayısıyla papazların görevleri arasındadır. Her ne kadar sakramental ayin olarak kabul edilmese de kilisenin önem verdiği ve en fazla uyguladığı ayinlerdendir.

Cenaze ritüelinin anlamı genel boyutuyla yeryüzü kilisesinden ayrılan bir ruhun Göksel Kilise'ye teslim edilmesidir. Bu, imanla ölmüş birisinin ruhunu sevinçle uğurlama, Göksel Kilise'ye kabulü için Tanrı'dan şefaahat dileklerinde bulunma, yeni bir bedende dirilinceye kadar topraktan gelen bedeni yine kutsama ve mühürlemeyle toprağa vererek Tanrı'nın korumasına bırakmadır.

Kaynakça

Ajanda-Oratetr 2008, Türkiye Ermenileri Patrikliği Yayını, İstanbul, Aralık 2007.

Ajanda-Oratetr 2010, Türkiye Ermenileri Patrikliği Yayını, İstanbul, Aralık 2009.

ALSTON, G. Cyprian, "Chapel", *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 4. New York: Robert Appleton Company, 1908. (Cd Edition, 2005).

ANF03: *Ante-Nicene Fathers, Volume 3, Latin Christianity: Its Founder, Tertullian I. Apologetic; II. Anti-Marcion; III. Ethical*, Edited by Allan Menzies, D.D. T&T Clark, Edinburgh, Online Edition, 2006.

ANF04: *Ante-Nicene Fathers, Volume 4, Fathers of the Third Century: Tertullian, Part Fourth; Minucius Felix; Commodian; Origen, Parts First and Second*, Chronologically arranged, with Brief Notes and Prefaces, by A. Cleveland Coxe, D.D. T&T Clark Edinburgh, Online Edition, 2006.

ANF05: *Ante-Nicene Fathers, Volume 5, Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Caius, Novatian, Appendix*, Edited by Alexander Roberts, D.D. & James Donaldson, LL.D. Revised and Chronologically Arranged, with Brief Prefaces and Occasional Notes, by A. Cleveland Coxe, D.D. T&T Clark, Edinburgh, Online Edition, 2004.

Aristakes Lastiverttsi, *Patmut'ivn Aristakeay Vardapeti Lastiverttsioy*, Venedik: Tparani Srboyn Ğazaru, 1844.

BASMACIYAN, Krikor Hagop, *Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, Çev.: Altuğ Yılmaz, İstanbul: Aras Yay., 2005.

Batsatrat'ivonner T'ağman Tzesi masin (Erlauterungen zum Begrabnisritus-Cenaze Töreni Hakkında Açıklamalar), Haz.: Başepiskopos Karekin Bekdjian, Köln, 2002.

Dionysius the Areopagite, "Ecclesiastical Hierarchy", (www.ccel.org, Erişim 2013).

Eusebios, *Kilise Tarihi İncil'den Dördüncü Yüzyula: Hristiyanlık*, Latince'den Çev.: Furkan Akderin, Çiviyazıları Yay., İstanbul, 2010.

Ğazar P'arpetsi, "*Patmut'ivn Hayots*", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, II. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2003.

ĞAZARYAN, Karapet R'uben Serobi, *Grabari Bar'aran*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metz Tann Kilikioy, Ant'iliyas-Libanan, 2004.

H'ağaçakan yev Hangstean Jam (Esenlik ve İstirahat Törenleri), Türkiye Ermenileri Patrikliği Yayınları, İstanbul, 2008.

Hovhannes Kat'oğikos, *Patmut'ivn*, i Tparani Ar'ak'elakan At'or'oy S. Yakovbeants, Yerusagem, 1867.

K'rist'ian Dininde Ayn u Adetlerin Zuhuru, (Ermeni Harfli Türkçe), Şirketi Şarkie Basmahanesi, St'ambol, 1857.

KARAPETEAN, Petros Zek'i, *Ermenice'den Türkce'ye Mükemmel Lügat (Metz Bar'aran Hayerene Osmaneren)*, Ter-Nersesean, K. Polis, 1907.

Kirakos Gandzaketsi, *Hamar'ot Patmut'ivn*, Venedik: Tparani Mh'it'areants, 1865.

Maşots vor kı parunake miayn S. Mkrtut'ean S. Psaki yev T'ağman, İstanbul, 1985.

Maşots Yorum Avandin Srbazan Araroğut'ivnk' Azgis ıst Sahmanadrut'ean Surb Yekeğetsioys Hayots (The Rituals of the Armenian Apostolic Church), English text, Mesrop Tashjian etc, The Armenian Prelacy New York, 1992.

MATOSSIAN, Mary Kilbourne – VILLA, Susie Hoogasian, *Anlatılar ve*

MITCHELL, Edwin Knox, "Death and Disposal of the Dead (Early Christian)" *ERE*, Volume IV, Ed.: James Hastings, Edinburgh, 1910.

P'avstos Buzand, "*Patmut'ivn Hayots*", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikiyoy, Ant'ilias-Libanan, 2003.

Papaz Drtdad Uzunyan ile 22.07.2010 tarihli görüşmemiz.

Papaz Yeğya Kervancıyan ile 03.08.2010 tarihli görüşmemiz.

Papaz Yeğya Kervancıyan ile 20.04.2013 tarihli görüşmenin ses kaydı.

SEYFELİ, Canan, *Ecmiatzin Kat'oğikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

SEYFELİ, Canan, *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*, Diyarbakır, 2011.

STIGLMAYR, Joseph, "Dionysius the Pseudo-Areopagite", *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 5. New York: Robert Appleton Company, 1909. (Cd Edition, 2005).

Tertullian, "Part First, Apologetic, IV. The Chaplet, or De Corana ", (Bkz. ANF03).

Tertullian, "Part Fourth, II. On Monogamy", (Bkz. ANF04.)

The Penitential of David of Ganjak, Edited by C.J.F. Dowsett, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 216, Scriptorum Armeniaci Tomus 3, Louvain, 1961.

The Penitential of David of Ganjak, Translated by C.J.F. Dowsett, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 217, Scriptorum Armeniaci Tomus 4, Louvain, 1961.

Yovhan Mandakuni, "*C'ar'k*", (Ed.: Zaven Yegavian), *Matenagirk' Hayots, I. Hator, V. Dar*, Kat'oğikosut'ivn Hayots Metzi Tann Kilikiyoy, Ant'ilias-Libanan, 2003.

